

KLEIO

60 jaar bevrijd – 65 jaar bezet

Peter Wester

voorzitter (KNHG, VVVO),
Denekamperstraat 28,
7588 PW Beuningen Ov.
Tel. 0541 - 552 061 (thuis)
Tel. 0541 - 585 203 (werk)
westerkok@introweb.nl

Jan-Maarten de Wit

(secretaris, Commissie
Basisvorming/ VMBO),
Van den Berghweg 13,
6942 ZL Didam.
Tel. 0316 - 226 568.
jm.dewit@liemerscollege.nl

Maud Knook

penningmeester
(Commissie Havo/Vwo),
Ertskade 133,
1019 ED Amsterdam.
piketknook@planet.nl

Marjan de Groot- Reuvekamp

(Commissie PA-BO; SLO)
Rompertdreef 26,
5233 EK Den Bosch.
Tel. 073 - 6420 692.
p.m.degroot@home.nl

Wim Duyff

(Commissie VMBO)
Karnstraat 6,
1445 KT Purmerend.
Tel. 0299 - 649870.
w.duyff@planet.nl

Wendy Hinke-Michels

(Commissie VAVO)
Anninksweg 72,
7557 AH Hengelo

Maas van Egdome

(Commissie Havo/Vwo)
Serenadestraat 19,
2402 JD Alphen a/d Rijn

Administratie VGN:

Administratiekantoor
H. Adema,
Aldlansdyk 50,
9051 DH Stiens.
Tel 058 - 257 5447.
Fax 058 - 257 3999.
henk_adema@hotmail.com

VGN giro: 128701 t.n.v.
penningmeester VGN Stiens.
E-mail: info@vginkleio.nl
Website: www.vginkleio.nl

**Kleio is het blad van de
Vereniging van docenten
in geschiedenis en staats-
inrichting in Nederland
(VGN). Leden ontvangen
het gratis. Wilt u lid
worden? Neem contact op
met de administratie.
Aanmelding is ook
mogelijk via de VGN-site.**

Contributies 2005:

- Salaris t/m LB6 € 50
- Salaris vanaf LB7 € 60
- Docent met drie of meer vakken € 35
- Baan van minder dan 0,6 fte € 40
- Kennismakingslid (alleen voor studenten) € 25
- Buitengewone leden, pensioen, VUT € 45
- Partnerlidmaatschap € 70

Abonnement:

- Binnenland € 61
- Buitenland, Europa € 65
- Buitenland, overig € 75
- Losse nummers incl. verzendkosten € 8

Net als andere jaren staat het meinumner van *Kleio* in het teken van de Tweede Wereldoorlog.

Bij de zestigste herdenking leveren wij – dankzij Kees Admiraal – een wel heel bijzondere bijdrage aan het levend houden van de herinnering: het oorlogsdagboek van Maurits van Berg, een Amsterdamse bonthandelaar die in de zomer van 1942 als een van eerste joden werd afgevoerd naar Westerbork en vervolgens naar Auschwitz. Zijn relaas hoe de strop om de nek van de joodse Nederlanders werd aangehaald staat in schrijnende bewoordingen beschreven. Mensen op straat knikten de joden met hun ster vriendelijk toe, maar dat hield de bezetter niet af van zijn doel om Nederland 'judenfrei' te maken.

Onze Amerikaanse correspondent Oscar Lansen beschrijft hoe ook in de West de joodse vluchtelingen stuitten op muren van antisemitisme. Het altijd tere probleem van lesgeven over de holocaust snijdt Jacob Boersema aan. Ten slotte presenteert prof. Lipschits zijn bijdrage aan de herinnering aan meer dan honderdduizend vermoorde landgenoten. Binnenkort komt ieder van hen ons digitaal wel heel nabij.

Van belang voor ons vak is de waarschuwing van Greetje de Vries: hoe de ene onderwijsvernieuwing de andere in de wielen dreigt te rijden. Geschiedenisdocenten, let op uw zaak!

Jan van Oudheusden

Op de omslag: Straat in de Amsterdamse jodenbuurt, februari 1943. Foto: G.H. Krüger (collectie NIOD)

Jan van Oudheusden,

voorzitter,
Massenetstraat 21,
5144 WP Waalwijk.
Tel. 0416 - 33 74 30.
jan.oudheusden@home.nl

Carla van Boxtel,

Langemeijerstraat 13,
5473 GS Heeswijk-Dinther.
Tel. 0413 - 29 29 96.
c.vanboxtel@fss.uu.nl

Maria van Haperen,

Korte Kerkstraat 14,
5524 AX Steensel.
Tel. 0497 - 517573.
a.vanhaperen@chello.nl

Huib Oattes,

Roerdomp 80,
3641 TK Mijdrecht.
Tel. 0297 - 28 11 97.
hfoattes@wxs.nl

Oscar Lansen,

medewerker en correspondent VS,
History Department UNC
Charlotte.

Stein Boom,

Graaf Janlaan 46,
1412 GH Naarden.
Tel. 035 - 694 87 42.
s.boom@hccnet.nl

Cees Bol,

Fazantenkamp 387,
3607 XC Maarssenbroek.
Tel. 0346 - 56 57 12
ceesbol@wanadoo.nl

Hans Moors,

Groenewoudseweg 50,
6524 VB Nijmegen.
Tel. 024 - 328 14 36.
hans.moors@hccnet.nl

Joke Noordstrand,

Lorentzplein 18,
2012 HG Haarlem.
Tel. 023 - 532 9904.
j.noordstrand@worldmail.nl

Ger van der Drift,

Bouwlust 193,
3162 SB Rhoon.
Tel. 010 - 4812243.
g.vanderdrift@penta.nl

Hans Pols,

secretaris,
Van Aerssenstraat 140,
2582 JT Den Haag.
Tel. 070 - 3501 380.
j.pols@penta.nl

Tineke Bogaerts,

eindredacteur,
Omloop-West 9,
3402 XM IJsselstein.
Tel. 030 - 688 35 76
Fax 030 - 688 84 59
c.bogaerts@hccnet.nl

ISSN 0165-6449

Wilt u artikelen voor *Kleio* toesturen aan de secretaris van de redactie.

Berichten voor de *Kleio*krant, aktualiteiten, mededelingen van commissies, aankondigingen en dergelijke kunnen naar de eindredacteur. Neem voor informatie over adverteren in *Kleio* contact op met de eindredacteur.

In dit nummer

2 *Het oorlogsdagboek van Maurits van Berg*

Toen gevierd werd dat de Tweede Wereldoorlog vijftig jaar geleden was geëindigd voor Nederland, kregen leerlingen van het Visser 't Hooft Lyceum in Leiden een boekje met een authentiek document: een verslag van de eerste oorlogsjaren, dat een joodse bonthandelaar had gemaakt voor zijn dochter, die in 1939 naar Rio de Janeiro was vertrokken. Kees Admiraal verzorgde de uitgave voor zijn school, en nu voor *Kleio*.

18

De Tweede Wereldoorlog en de Antillen

Op de vlucht voor de nazi's

OSCAR LANSEN

De politiek van het gouvernement ten opzichte van joodse vluchtelingen. Niet-Nederlandse joodse vluchtelingen kwamen na de Duitse inval in Nederland terecht in een kamp met landgenoten: Duitsers en Oostenrijkers met nazi-sympathieën.

24

De rol van emotie en moraal bij het lesgeven over de holocaust

Feiten en voelen

Jacob Boersema bekeek hoe enkele methoden voor geschiedenis omgaan met de holocaust en interviewde docenten.

28

Kleiogesprek met Isaac Lipschits

'Opdat diens naam uit Israel niet uitgewist worde ...'

MARIA VAN HAPEREN

32 *Waarom Napoleon tijdens de Eerste Wereldoorlog Rusland binnenviel*

Greetje de Vries over geschiedenisonderwijs en de tegenstrijdige vernieuwingspolitieken van de overheid.

En verder

35 *Een digitale leerlijn voor geschiedenis (Huub Oattes en Cees Bol)*

39 *Het examen havo en vwo van 2004 (Stefan Boom)*

42 *Historische vaardigheden in vraagvorm. Aletta Jacobs 1 (Hans Boschloo, Annemarie Kloosterman en Stefan Boom)*

45 *Boeken*

54 *Schrijf een column*

55 *Kleiokrante*

Het register op jaargang 45/2004 is in dit nummer meegeniet.

Oorlogsdagboek van Maurits van Berg

Het lijkt me een goede zaak dit dagboek bij de zestigste herdenking van onze bevrijding onder de aandacht van de docenten geschiedenis te brengen, zodat ze deze unieke bron in de les kunnen gebruiken.

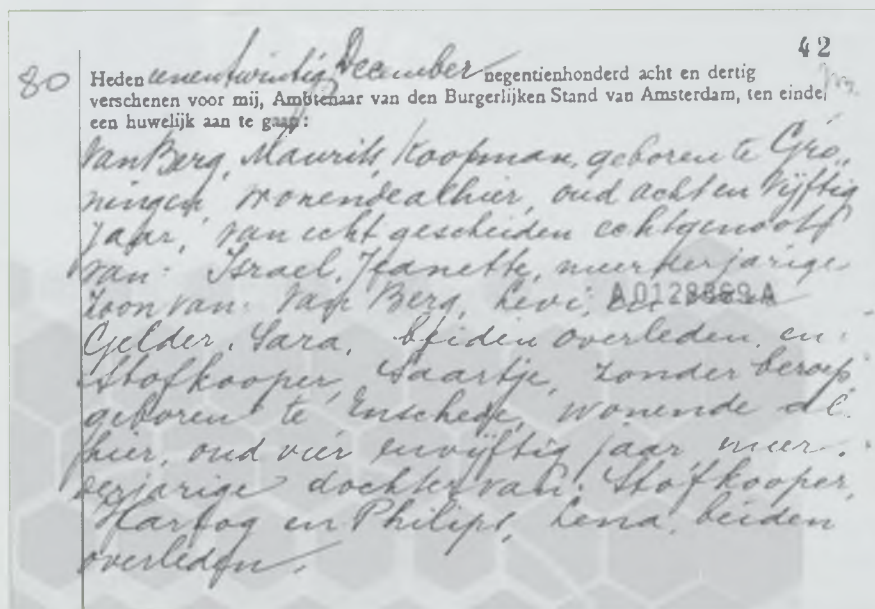
Zo is herdenken meer dan herinneren: het is ook een bewustmaking van de betekenis van de bevrijding en de waarde van de vrijheid.

'Ballingschap wordt veroorzaakt door vergeten, in gedenken ligt het geheim van de verlossing' luidt het opschrift bij het museum Yad Vashem in Jeruzalem. Deze woorden schieten mij te binnen als ik denk – bij de viering van de zestigste verjaardag van de bevrijding – aan de meer dan honderdduizend Nederlanders, die de bevrijding niet meer hebben beleefd. Wij kunnen niet aan hen voorbijgaan. Wat hen overkwam, is niet alleen een zwarte bladzijde uit onze geschiedenis, maar ook een blijvende waarschuwing voor de toekomst.

Een van hen was Maurits van Berg, een Amsterdamse bonthandelaar, die samen met zijn echtgenote Selien (officieel Saartje) Stofkooper bruut uit huis werd gehaald en naar Westerbork afgevoerd. En vandaar al snel naar Auschwitz.

Als ik het oude foto-album van deze familie bekijk, zie ik hoe ze voor de oorlog gewoon en onopvallend hebben geleefd: vakantiekiekjes, familie-foto's, portretten, zoals we die uit de twintiger en dertiger jaren maar al te goed kennen. Maurits en Selien hadden zich vast een andere toekomst voorgesteld, rustig genietend van hun oude dag na een leven lang werken. Ze waren nog niet zolang getrouwd en woonden vanaf 1 mei 1940 op een etage in de Argonautenstraat in Amsterdam.

Sara, het enige kind van Maurits, uit zijn eerste huwelijk met Jannette Israël, was in 1939 naar Brazilië ver-

Een detail van de huwelijksakte van Maurits van Berg en Saartje Stofkooper, 21 december 1938

Kees Admiraal is oud-docent geschiedenis. Hij gaf les op het Visser 't Hooft Lyceum in Leiden.

trokken. Ze had het daar niet naar haar zin, schreef ze aan haar vader. Maurits vond dat niet leuk, maar hij beseftte dat de dreigende taal van Hitler in Duitsland en het optreden tegen joden daar weinig goeds voorspelden en was blij dat ze tenminste nog een leven voor zich had, en veilig was voor het geval dat het hier verkeerd zou gaan.

En het ging verkeerd: op 10 mei kwam het bericht van de Duitse overval en op 15 mei was de strijd gestreden en werd de capitulatie getekend.

We lezen crover in het dagboek dat Maurits van Berg vanaf het vertrek van zijn dochter voor haar bijhield. Hij schrijft over de angst en wanhoop van veel joodse families tijdens de meidagen, de massale vlucht naar IJmuiden in de hoop nog snel weg te komen, de berichten over de vele zelfmoorden en de maatregelen van de bezetter, waardoor joden in een steeds groter isolement raken. Langzaam maar zeker sluit zich het net en uiteindelijk worden ook zij opgepakt en weggevoerd.

Een afschrift van het dagboek kwam enige jaren geleden in mijn handen via de buurman van Maurits van Berg. Hij woonde een verdieping hoger en vond – na ontruiming van hun woning in 1942 – in een kast achter een luikje het dagboek en gaf het na de oorlog (in 1946) aan dochter Sara. Zij had er geen bezwaar tegen dat het werd overgetypt. Uit het verhaal van deze buurman weten we ook hoe de auteur en zijn vrouw zijn weggesleept uit hun woning door twee kerels van de Grüne Polizei, nadat deze de voordeur met veel geweld hadden ingetrapt. Op het aanbellen had Van Berg niet gereageerd en toen ze gingen schreeuwen en bonzen hadden Maurits en Selien huilend en gillend geroepen dat ze het vertikten om open te doen. Het heeft allemaal niet geholpen. Ze werden gegrepen en even later met een koffertje in de hand weggevoerd, zoals dat met zovelen in Amsterdam en de rest van ons land is gebeurd. We weten niet of deze wat oudere joodse mensen alsnog hadden willen onderduiken of dat ze daar enorm

Maurits van Berg

tegenop zagen. Bovendien wisten ze – door ervaring wijs geworden – wat er met hun inboedel zou gebeuren. Waarom ze hebben besloten toch maar af te wachten, hoewel het dagboek aangeeft dat ze naar alternatieven gezocht hebben is onbekend.

De laatste notitie uit het dagboek dateert van 26 juli 1942. Ze zijn getransporteerd naar Westerbork. Ze moeten dus eind juli of begin augustus zijn opgehaald. Uit de 'lijst van gedeporteerden' blijkt dat zij al op 10 september 1942 in Auschwitz omgebracht werden.

Helaas is het niet gelukt het origineel van het dagboek op te sporen. Sara van Berg kon ik tien jaar geleden, ondanks een intensieve speurtocht in Nederland en in Brazilië, niet traceren. Het is trouwens goed mogelijk dat ze niet meer in leven is. Wel is het gelukt een familielid van Selien van Berg op te sporen en zo heb ik alsnog een foto te pakken gekregen en konden enige onduidelijkheden uit het dagboek opgehelderd worden.

Dit oorlogsdagboek van Maurits van Berg is een uniek 'document humaine', van binnenuit geschreven in een veelbewogen tijd. De auteur heeft een scherp oog voor details en een grote opmerkingsgave. De rode draad in zijn betoog laat zich gemakkelijk raden; de vele maatregelen van de bezetter beperken steeds meer de leefruimte van joodse burgers, totdat ze eigenlijk geen kant meer op kunnen.

Opmerkelijk is het feit – wat slechts zelden in andere vergelijkbare egodocumenten voorkomt – dat de auteur zijn sombere betoog afwisselt met

een zekere humor. Ook is het bijzonder dat hij zijn medeburgers zo nadrukkelijk bedankt voor hun steun in woord en daad.

Uit het verdere verloop van het verslag blijkt dat hij steeds meer een voor gevoel heeft van het onherroepelijke einde, terwijl dit nog maar de beginjaren van de bezetting zijn. Maurits en Selien behoren dan ook tot een van de eerste groepen joden die gedeporteerd werden.

In het dagboek worden een aantal personen genoemd. Sommige daarvan zijn nog bekend.

Enkele keren is er sprake van Sieg; Sigmund Stofkooper, de broer van Selien die samen met zijn vrouw Rien (Hendrina) Frank getuige was bij het huwelijk in 1938. Hij was een goede vriend van Salomon Bonn, in het dagboek Sall of Sally. Diens zoon Jo Bonn komt ook in het dagboek voor, hij was gehuwd met Lien (Eliene) Stofkooper, de dochter van Sieg. Hun dochtertje Mirjam, geboren in juni 1942, kreeg later de onderduiknaam Mieke Kok. Sieg Stofkooper is in 1943 omgebracht in Birkenau, ook de in het dagboek genoemde Sall Vos heeft de oorlog niet overleefd. Rien Stofkooper-Frank, Sall Bonn, Jo Bonn en Lien en Mirjam zijn ondergedoken en hebben de oorlog overleefd. Bij Mieke Bonn (zij heeft haar onderduiknaam gehouden) berust het foto-album.

De illustraties bij het dagboek zijn toegevoegd om de tekst voor leerlingen te ondersteunen. Ze lopen zo goed mogelijk synchroon met de data in het dagboek. De foto's erbij zijn van het NIOD.

Het Dagboek van

Maurits van Berg

Inhoudende hetgeen ik beleefde vanaf 17 December 1939.

Opgedragen aan mijn dochter.

Die dit boek vindt als ik er niet meer ben, zendt het aan:

Sgr. S. van Berg, Avenue Rio Branco 109, Rio de Janeiro Brasil.

Nadat ik mijn kind naar de boot had gebracht gingen wij met zijn vijven per autobus naar Antwerpen terug. We hebben tezamen in een café nabij het station koffie gedronken, daarna nam ik afscheid van de Familie Waas.

In de trein, waar ik alleen was in de coupé, gaf ik mijn tranen de vrije loop; toen, na die drukke dagen van voorbereiding kwam ik tot rust en overdacht ik, dat ik mijn kind misschien nooit terug zou zien, gelijk iemand die van een begrafenis terugkomt.

De eerste dagen leefde ik in vreselijke spanning. Na zes dagen, aldus 24 December, ontving ik telefoonbericht van Hoyman en Schuurman dat de boot de gevaarlijke zone was gepasseerd; toen kreeg ik lucht. Ik volgde geregeld de reis per boot. Op 23 Januari 1940 ontving ik de eerste brief dat zij goed overgekomen was. Ik voelde mij de eerste tijd vreselijk bedroefd over de afwezigheid van mijn enigst kind. Ik kon mij haar afwezigheid niet indenken, ledere ochtend als ik ontwaakte, moest ik mezelf eerst tot de gedachte brengen dat zij afwezig was. Ik had spijt dat ik haar had laten gaan. Haar brieven waren niet opgewekt. Ik had zoveel opgeofferd en zij was niet tevreden.

Alles ging in '39 en zelfs tot '40 zijn gewone gang; bijzondere dingen deden zich niet voor. (...)

Op 1 Mei '40 betrokken wij de woning in de Argonautenstraat 18 II. We waren gelukkig in onze nieuwe omgeving.

Op den 9en Mei wordt er om half zes 's ochtends hevig op de deur geklopt en op mijn verschrikt vragen wat er is, meldt de buurvrouw mij dat Schiphol in brand staat en de

Argonautenstraat 18-II, Amsterdam.

Duitschers in de nacht zijn binnen-gevallen.

10 Mei Zaterdag: hevige schietpartijen, vliegmachines, bombardementen, luchalarm en dergelijke rommel.

11 Mei Zondag: 10 maal luchalarm. Wij wonen tweehoog dus iedere keer naar buiten, niet naar buiten maar in het portaal. We gaan met angst de nacht in. 5 maal nachtluchalarm.

12 Mei: 's ochtends ga ik baden en nauwelijks lig 'k in 't bad, luchalarm. Gauw aankleden en naar beneden. 's Middags gaan we even naar Sieg; nauwelijks op straat luchalarm, in een huis gevlucht, na een uur weer verder. 100 Meter verder luchalarm, met honderden in een schuilkelder. De weg van ons huis, hoogstens 700 meter, duurde 2,5 uur. Om 6 uur weer naar huis. De nacht weer vreselijk onrustig.

13 Mei: Dinsdagochtend om 10 uur kom ik bij Sieg. Daar zijn ze aan 't koffers pakken.

'Wat doen jullie?' 'Wij willen zien in IJmuiden een schip te pakken.' Ik hol dadelijk naar huis en zeg Seline: 'Pak een koffer, we gaan weg proberen te komen'.

Wij zijn toen tezamen met 2 auto's naar IJmuiden gegaan. Buiten de stad stonden alle benzine- en olietanks in brand en zo vluchtten we naar IJmuiden. Onderweg werd zwaar geschoten. We konden IJmuiden niet bereiken, de weg was zwart van de auto's. Duizenden Amsterdammers waren naar IJmuiden gevlucht. Na de gehele dag geprobeerd te hebben, moesten we 's avonds weer terug.

Velen zijn weggekommen. Sommigen met een roeiboot de zee opgevaren om later door een schip te worden opgepikt.

14 Mei: Woensdag n.m.: capitulatie.

15 Mei: een vreselijke stemming in Amsterdam.

16 Mei: Donderdag: de Duitse troepen in Amsterdam. De consternatie laat zich niet beschrijven. Velen pleegden zelfmoord. Zelfs hele gezinnen met ouders en kinderen. In IJmuiden vonden we dien dag bijna alle joden uit Amsterdam. Zo trof ik daar ook Sall Vos, Dr. Knorringa met vrouw en kinderen. Kortom iedereen.

Don. 10. Mei 1940

Bekendmaking

J. H. J. van den. Overlijst
10. Mei 1940

Sterke Duitse troepeneenheden hebben de stad omsingeld.

Jeder weerstand heeft geen zin meer.

Duitschland vecht niet tegen uw land, maar tegen Engeland.

Alleen maar gedwongen, in't vervolg van dezen strijd, heeft het Duitse Leger in u land moeten binnendringen.

Het Duitse Leger beschermt leven en eigendom van ieder vredelievend burger.

Maar de Duitse Troepen zullen iedere gewelddadigheid door de bevolking begaan, met den dood bestraffen.

Jeder burger is verplicht zijne bezigheden na te gaan.
Aldus dient hij de belangen van zijn eigen volk.

Boven: Duits strooibiljet van 10 mei.

Onder: Gelijk vanaf het begin van de bezetting maakte de WA joden het leven lastig.

In openbaren dienst werkzame Joden ontslagen.

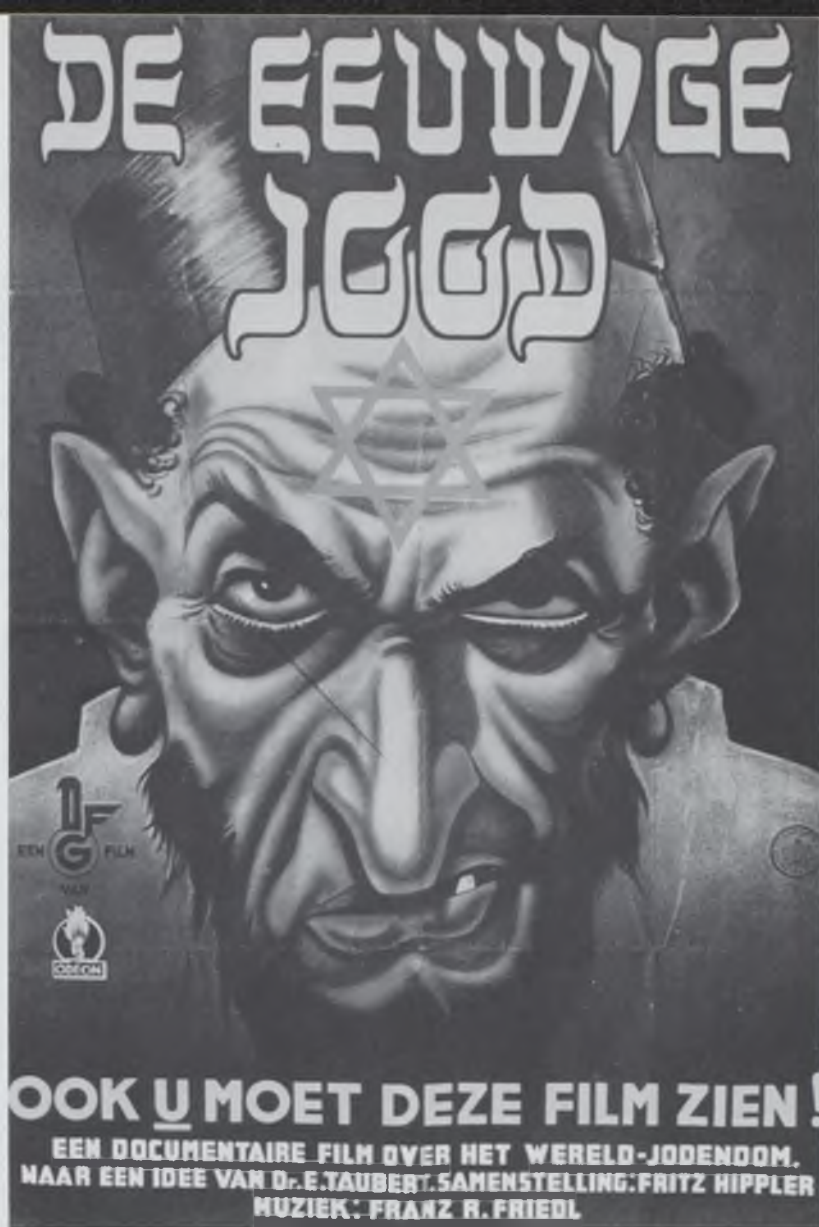
's-GRAVENHAGE, 27 Nov. — Het A. N. P. meldt:

Ter verzekering van de openbare veiligheid, rust en orde in de bezette Nederlandsche gebieden heeft het bevoegde bureau van den Rijkscommissaris het noodig geoordeeld, tegen de Joden, die een openbaar ambt bekleeden of in openbaren dienst werkzaam zijn, wegens de tegen de bezettingsmogendheid gerichte actie van het Jodendom maatregelen te nemen. Op grond van een rondschrijven is derhalve bepaald, dat zulke Joden uit hun ambt of uit hun werkring dienen te worden ontslagen. Hun aanspraken op uitkeeringen op grond van hun werkring of op andere tegenprestaties van materiele aard blijven daarbij onaangetast.

Eind november 1940 kondigden de dagbladen het ontslag aan van alle joodse ambtenaren. De media werden aangezet tot een antisemitische hetze; een hoogtepunt was de verplichting voor alle bioscoopondernemers om tussen 29 augustus 1941 en 30 april 1942 deze film te draaien.

De eerste dagen die nu volgen zijn een wanorde. Maar de troepen gedroegen zich ordelijk en Winkelman, de Generaal, had de leiding. Na enige weken kwam Seys Inquart hier als regeerder. De opperrabbijn A. Asscher en Prof. Cohen begaven zich naar Den Haag en kregen uitdrukkelijk de verzekering dat tegenover de joden geen maatregelen zouden worden genomen. De eerste maatregel: de klok wordt 1.40 uur achteruitgezet en nu begint 't. Het leger wordt ontbonden, alle soldaten worden naar huis gezonden. Alle auto's worden in beslag genomen. Ieder moet zijn wapenen inleveren op doodstraf. Alle levensmiddelen worden gerantsoeneerd.

Ongeveer juli krijgen wij een tip dat het mogelijk is via Rome naar Rio te komen. Ik stel Bertus in kennis. Hij weigert. We wilden toen iemand die veel geld in de U.S.A. had mede in combinatie nemen.

Ik overleg met Sieg en bel Sally ook op. Hij zei, toen ik zei ik moet jou persé spreken, dat hij dadelijk kwam. Wij legden hem het plan voor en hij kwam de zaterdag daarna met zijn vrouw, Harry en vrouw, Maurits en vrouw bij ons.

Harry had niet veel idee, Sall wou het nog overleggen. Woensdag zou hij antwoord geven. Die Woensdag sterft hij plotseling. Sara zei: 'Het moest toch zo zijn dat hij eerst met jou goede vrienden werd voor hij stierf'.

De herfst begint met de eerste maatregel tegen de joden. Zij mogen geen deel uitmaken van de luchtbescherming. Het kosjer slachten wordt verboden. Alle joodsche verenigingen worden ontbonden, de kas wordt verbeurd verklaard.

Dan komt langzamerhand de zware winter. Onvoldoende kolen. Wij scharrelen met onze burens, dan stoken zij en dan stoken wij. Zo komen wij de winter door.

Dan begint de ellende. Begin December worden alle joodse ambtenaren ontslagen. De bevolking verzet zich daartegen. De N.S.B. komt in de jodenbuurt provoceren op 13 Februari. Worden echter terdege teruggeslagen.

15 Februari: een grote aanval der N.S.B., doch de joden waren voorbereid. Geholpen door duizenden Jordaners en Kattenburgers worden ze totaal vernietigd. Dan wordt de hele joodsche wijk afgesloten met prikkeldraad, de bruggen opgehaald, lijn 8-14-9 rijden om.

Dat was de Amsterdammers te erg. Opeens staakt alles. Gas, water, elektrische tram, spoor, bakkers, smeden. Algemene staking. De stadsreininging weigert. De jodenburgers weer aan het werk of wij werken niet meer. Heel Amsterdam krijgt straf. 15 Millioen boete. Alles om half zeven dicht.

Dit duurt acht dagen. Dan begint weer iets nieuws. Honderden jodenjongens en mannen worden gevan-

gen genomen en weggevoerd.

In Amsterdam meer dan duizend en dan krijgen de ouders na korten tijd bericht van overlijden.

De bevolking wordt steeds meer obstinaat en vele mensen worden ter dood veroordeeld, meestal zonder reden.

Dan begint het verariseeren. Alle joodsche zaken krijgen een Verwalter (souteneur d'Industrie). De jodenbuurt blijft ongeveer drie maanden afgesloten; ieder moet zich legitimeren die er in wil; dan wordt de hele joodsche wijk getooid met grote borden, geel, waarop of Judenviertel (Jodenwijk) of Judenstrasse (Jodenstraat) of Judengracht (Jodengracht) staat.

31 Augustus '41: 's nachts vuurwerk door Engelsche vliegtuigen neergegoot. Tevens pakjes cigarettens en dito thee. Later moet iedere jood à fl. 1,- per persoon een jodenkaart halen.

We gaan verder.

Ongeveer Augustus/September gedurende verscheidene weken iedere nacht precies om 12.15 luchtalarm en schieten op Engelsche vliegtuigen. Meermalen vallen er bommen.

Daarna worden alle cafés voor joden verboden; ook cino's, parken, openbare bad- en zweminrichtingen, markten, beurzen, openbare lees- zalen.

Er is door Prof. D. Cohen en A. Asscher een Joodsche Raad gesticht, die zich geen raad weet.

Ook genoemd: joodsch (ver)raad. Reizen verboden. De Joodsche Raad kan een reisvergunning afgeven voor 4 dagen. Prijs fl. 0,25.

We beleven de grootste sabotage, o.a. de mijnen werken met dubbel personeel en leveren de helft; de post: een brief in de stad duurt meermalen twee dagen; al het kleingeld wordt uit de omloop gehaald, niemand kan geld wisselen. Zo is alles gesaboteerd. Eten wordt elke week iets minder en slechter. In een jaar is op Kerstmis '41 40 gram thee beloofd. 16 Febr. 1942: nog geen thee gezien.

NIEUWE OPROEP!

Inlevering van Wapenen

De Gevolmachtigde voor Amsterdam van den Rijkscommissaris heeft aan ondergeteekenden de meening te kennen gegeven,

dat het resultaat der geëischte inlevering van wapenen niet in overeenstemming is met de bestaande feiten.

Hij heeft hun daarom opgedragen, nogmaals met klem aan te dringen op de

inlevering van alle schiet-, slag-, stoot- en andere wapenen,

die zich nog in het bezit van Joden in dit stadsgedeelte mochten bevinden.

Deze inlevering behoort - alsnog straffeloos - te geschieden vóór Vrijdag 21 Februari 1941 te 4 uur n.m., bij de Amsterdamse Politie, Bureau J. D. Meijerplein.

Wordt hieraan thans geen gehoor gegeven, dan zullen onvermijdelijk strenge maatregelen van de Overheid het gevolg zijn.

De ondergeteekenden doen dus nogmaals een dringend beroep op die Joodsche medeburgers, die aan dit bevel nog niet mochten hebben voldaan, om hieraan binnen den gestelden termijn gehoor te geven.

A. ASSCHER
Prof. Dr. D. COHEN

Foto hierboven: sluiting van een brug over de Amstel februari 1941 na vechtpartijen tussen NSB-ers en joden. De Amsterdamse jodenbuurt wordt tijdelijk afgesloten. Daarop volgen de februaristaking en de eerste razzia.

Hierna moesten joodse straatnamen verdwijnen - de Lazarussteeg wordt Leprozensteeg bijvoorbeeld.

De schaarste wordt pijnlijk. Op de foto een lange rij voor een kruidenier.

H. Batenturg
Willemsstraat 2 a

GEMEENTE-LICHTBEDRIJVEN, WATERLEIDING & RADIODISTRIBUTIE
B R E D A

Rantsoeneering gas en electriciteit.
Verbruiksperiode Januari en Februari 1941.

Uw rantsoen voor deze periode, dit is voor ca. 60 dagen, is vastgesteld maximum

180 M³ voor gas.
50 kWh. voor electriciteit.

Uw eigen verbruik met meterstand en verbruikskaart. Let op, niet te veel gebruikt. Indien Uw verbruik hooger is dan toegelaten, worden Uw rekeningen van gas, stroom of beide met de helft verhoogd. U meent, dat U voor een hooger rantsoen in aanmerking komt, kunt schriftelijk tot de Directie wenden, met opgave van redenen.

De Directeur.

Eetbare brandnetels
geveild

BIJVERDIENSTE

Relatie gezocht met personen, die een veel voorkomend, in het wild groeiend gewas voor ons willen inzamelen. Lonend werk verzekerd. Wilt U ons schrijven onder letter S.A.M. aan Nijgh en van Ditzmar, Rotterdam?

U krijgt dan uitvoerige inlichtingen.

We zijn zo in 1942 beland.

Januari: uitleenbibliotheken voor Joden verboden. Al een jaar lang moesten alle joden hun radio inleveren. Koper, tin, zink, nikkel, goud en zilver moest ieder inleveren. De Amstel noemt men de koperrivier, het IJ de koperkust. Kleren zijn niet te krijgen. Als je een goed pak inlevert, krijg je een 'nieuwe samenstelling' terug. (Als een dame een onderjurk 'nieuwe samenstelling' had, en zij kreeg een vlek, dan had zij na het wassen een bustehouder over).

Op 1 Februari wordt Amsterdam wegens sabotage gestraft. Na 's avonds 8 uur mag niemand op straat. De trams rijden tot 6 uur. Op 23 Februari zou de straf tijd worden opgeheven. Op 20 Februari wordt een Duitse garage in de as gelegd en een Duitse boekwinkel in de Leidschestraat. De straf tijd wordt verlengd.

Kolen zijn er niet te krijgen en het is vreselijk koud. Vele huisgezinnen, die geen brandstof hebben, gaan tezamen met hun familie wonen. Ik koop clandestien 200 briketten. Gewone prijs fl. 1,50 nu fl. 15,-. Op 20 Febr. word ik verrast met een pakket met levensmiddelen van 5 kg. Allemaal dingen die wij niet kunnen krijgen. Ik had wel gaarne gewild, dat mijn dochter dat eens gezien had, die vreugde met zoveel wat onbekend was.

Alle Duitse joden krijgen aanzegging, dat ze naar Polen moeten emigreren. Hollandsche joden mogen niet verhuizen zonder vergunning; die wordt alleen gegeven naar de jodenbuurt of de Transvaalbuurt of de Rivierenbuurt bezuiden de Noorder Amstellaan. Dus niet aan de noordzijde van de Amstellaan, wel aan de zuidzijde. Alle joden, die uit hun werk zijn gezet, moeten naar Drenthe en wel die van 18-65 jaar. In grote kampen worden ze ondergebracht.

Wegens het leggen van bommen op verschillende plaatsen wordt Amsterdam gestraft met spertijd van 8 uur tot 4 uur 's nachts. Niemand mag na 8 uur op straat. De trams rijden tot 6 uur. Dat duurt tot 1 Maart, dan mogen we weer tot 9 uur op straat.

50.000 Amsterdam-
mers moeten dag en
nacht op post staan bij
alle gebouwen van de
weermacht en wonin-
gen van N.S.B.-ers.

De eerste aanval van
Engelsche luchtsrijdkrachten.
Luchtalarm. Weer niemand op
straat.

De levensmiddelen worden steeds
schaarser. Buiten de distributie is
alles te krijgen, maar prijzen waar je
van omvalt. Thee fl. 85,- per kilo;
koffie fl. 45,-; cacao fl. 40,-; een
goede sigaar fl. 1,- à ft. 1,50; een cos-
tuum fl. 200,-; een pond suiker
fl. 3,-; een flesch olie fl. 15,-; een
brood, oorlogsbrood, op bon 18 cent
en zonder bon fl. 1,75.

Uren staan we in de rij voor koek of
snoep. Soms voor aardappelen, soms
voor groente. Als je een paar bood-
schappen gedaan hebt, ben je
4 à 5 uur kwijt.

Half Maart een bevel: geen jood
mag iets van zijn huisboedel verhui-
zen.

Einde Maart: het is verboden dat een
jood met een niet-jood trouwt of
buitenechtelijke geslachtelijke
omgang heeft.

In de tram een nieuw voorschrift.
Als de wagen vol is en een soldaat of
alles wat bij de weermacht behoort
op de tram wil, dan is de conducteur
verplicht aan te wijzen, wie de wagen
moet verlaten en laconiek staat er bij:
terugberaling der vracht kan niet
geëischt worden.

Alle niet gehuwde Joden moeten
naar werkkampen. Dan ontstaat de
vlucht en het huwelijk. Honderden
mensen trouwen. 25 Maart trouwt
Nancy Cauveren. Het volgend tele-
gram heb ik gezonden: 'Bruidspaar
Cauveren-Doetinck: Gefeliciteerd,
onze wens en bede: geluk, gezond-
heid, parnoso, vrede. Selien en
Maurits.

1 April 1942: Alle joodsche zaken
moeten liquideren, alle meubelen
huisraad, textiel, kleren worden
beschouwd als onder beslag te lig-
gen. Langs de Stadionkade en overal
waar banken staan, staat er een bord
voor: verboden voor joden. Er is in

Werkkamp voor werkloze Nederlandse joden in Drenthe. Vrij kreeg je er niet.

Amsterdam geen café of kroeg of er
hangt een dergelijk bord voor. Er
zijn 2 cafés waarop staat 'Joodsch
lokaal' nl. Beethovenstraat 'Paris' en
één op het Damrak.

1 April! We hebben andere pas-
munt, van zink gemaakt: cent, dubbeltje,
stuiver, halve stuiver, kwartje. Een
portemonnaie heet nu zinkput.
Zo, de humor blijft.

Iemand die 's nachts op wacht staat,
wordt door een kennis aangesproken
en deze zegt: "Ben jij de nachtwacht
van Rembrandt?". "Neen, zegt hij,
van die andere schilder".
Joden mogen geen radio hebben of
boeken lenen, ledere jehoe die
vroeger een sjakbos goi had, heeft nu
een radio of boeken goi.

15 April: 't Is vandaag vier maanden
sinds ik een bericht van mijn kind
heb gehad. Bijna twee jaar zitten we
in de misère en nog is het einde niet
in zicht.

Tusschen 15 April en 1 Mei komen
er grote veranderingen. Alle joden
van 18-45 jaar worden gekeurd en
gaan naar Drenthe; niet-joden naar
Duitschland.

Op 1 Mei komt er een verordening:
alle joden vanaf 6 jaar mogen zich
niet in 't openbaar vertonen zonder
bijgaand geel met zwart teken. Toen
heb ik gehuild, niet van verdriet,

maar van blijdschap, dat jij daar van
bevrijd gebleven bent. Stel je even
voor: Lewenlock met een grote gele
ster op zijn jas met vette zwarte let-
ters JOOD.

Het niet-joodsche publiek gedraagt
zich voorbeeldig. Als er een jood
voorbij gaat, wordt ostentatief de
hoed gelicht. Het Waterlooplein heet
Place de l'Étoile. De jodenbuurt: de
melkweg.

Het eten wordt slechter. Per 1 Mei
weer minder aardappelen. 2,5 kilo
per week. Beschuit verboden; alleen
voor zieken. Sigaren, sigaretten, bal-
lerjes chocolade, suikerwerk op de
bon. Heren 40 sigaretten per week of
10 sigaren. Vrouwen 40 sigaretten
per maand of 300 gr. snoep per
maand. Koffiesurrogaat, theesurro-
gaat; trouwens we leven geheel op
surrogaat. Wie uitsluitend van de
bon leeft, sterft binnen twee
maanden.

Alle mensen die je gekend hebt,
zijn niet te herkennen, zo mager. En
trotsch alles kop omhoog en niet bij
de pakken neerzitten.

Ik heb je portret laten vergroten,
zodat je steeds in huis bent. Er gaat
geen dag voorbij of ik zeg: 'Wat voel
ik mij gelukkig dat Sara niet alles
moet meemaken wat wij meemaken'.
Ongeveer half Mei komt er een stuk
in de Telegraaf, waarin wordt

Links: In de joodse buurt worden winkels en huizen gesloten en dichtgetimmerd. Veel winkels waar joden vrij mogen komen zijn er niet meer. De slagerij op de foto had zelf al maatregelen genomen. Al voordat het moest, constateerde de NSB-fotograaf tevreden.

beweerd, dat Hollanders die met joden omgaan, bewijzen dat ze vijanden van Duitsland zijn. Het wordt door ieder met gelach ontvangen. Frappante staaltjes van de goedgezindheid der ariërs voor de joden: iedere heer of dame, die je op straat met een joden-ster ziet, groet je eerbiedig.

16 Mei: Een oproep aan alle gewezen officieren van het voormalige leger om zich in verschillende plaatsen te melden. In de courant stond een oproep met tijden van aantreden en terugreis. Toen ze allen er waren, werden ze gevangen genomen en als krijgsgevangenen verklaard. 460 Hooggeplaatste personen worden gevangen genomen. Als er weer sabotage wordt gepleegd, worden deze vermoord.

De rantsoenen verminderen. Aardappelen en boter met 30%. In de winkels krijgen de mensen met sterren het beste. Voor de Kroon waar natuurlijk geen joden mogen komen, zitten enige N.S.B.-ers. Een jodendame loopt voorbij. Smalend roept één: "Dames U ook een kop koffie?", waarop de dame antwoordt: "Mijnheer, u drinkt geen koffie maar surrogaat; als er weer koffie is, zitten wij er weer." Als je wordt voorgesteld b.v.

'Mijnheer Cohen', antwoordt men: 'Dito, met een sterretje'. Iedere week staat er een nieuwe verordening voor de joden in de krant.

26 Mei 1942: 's Avonds een nieuwe verordening in de krant. Joden moeten al hun geld en vorderingen inleveren. Al hun goud en zilver sieraden, tafelzilver. Behouden mag ieder: een mes, vork en lepel, het goud in de mond, trouwring van echtgenoten en overleden echtgenoten. Op niet inleveren staat 6 jaar tuchthuisstraf, buiten boeten.

1 Juni 1942: Het is verboden voor joden te vissen. Ik ging altijd hengelen in de Stadionkade. Mag niet. Moest Selien eerst vergunning vragen om naar Laren te gaan. Dat hoeft niet meer. Joden mogen niet reizen.

Iedere nacht vliegen er Engelsche vliegmachines over. Eerst tientallen, toen honderden, nu duizend en meer. We zij er zó aan gewend. In de eerste dagen der oorlog gingen we altijd naar beneden als er geschoten werd. Nu blijven we rustig in bed en slapen onder het luchtalarm. Het eten wordt schaarser. Groente is er niet of bijna niet te krijgen.

10 Juni: Ik heb van half acht tot 3 uur in de file gestaan en kreeg toen 1 pond tomaten.

6 juni is Lien Stofkoper bevallen. Een dochter. Mirjam genaamd. Een huisvrouw heeft ca. 6 uur per dag nodig om in de rij te staan bij de winkeliers. Alles is er weinig. Zo kan het niet lang meer duren.

Iedere dag is er *iets* niet te krijgen. Geld heeft geen waarde, want de meeste dingen kun je er niet voor kopen. Deze week was ik op de markt en vroeg de prijs van een kleine zeemleren lap. Antwoord: 17,50 gld. Tong: 4-6 gld. per pond. Schol: 2 gld. Boter 7-8 gld. Vet: 14-16 gld. Koffie: 40 gld. Cacao: 60 gld. Sigaren: 75 cent tot 1 gld. Cigaretten: ca. 3 gld. Een half ons tabak: 3,5 gld. enz.

De wet bestaat uit twee artikelen: art. 1. op alles wat verboden is, staat de doodstraf; art. 2. alles is verboden.

10 Juni 1942: Groente is haast niet te krijgen. Op alle slagerijen een bord 'voor joden verboden', ook op groentezaken. Dus kunnen joden geen groente krijgen, ook geen aardappelen. Visch winkels 'voor joden verboden'. Op straat staat op iedere viskar 'voor joden verboden'. Kind, jij hebt wel eens gedacht, dat hier antisemitisme is; als je gezien

Joden geheel uit het maatschappelijk leven verwijderd

In winkels alleen toegelaten tusschen 15 en 17 uur. — Verbod openbare vervoermiddelen te gebruiken

Tweede beschikking van den commissaris-generaal voor de openbare veiligheid over het optreden van Joden in het openbaar.

op grond van artikel 45 der verordening nr. 138/1941 van den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied betreffende het handhaven van de openbare orde wordt bepaald:

ARTIKEL 1.

Joden moeten zich van 20 uur tot 6 uur binnen hun woningen ophouden.

ARTIKEL 2.

Aan Joden is het verboden, zich op te houden in woningen, tuinen, alsmede in andere voor herstel of ontspanning dienende particuliere inrichtingen, van niet-Joden, voor zoover deze niet op grond van bestaande huur- of arbeidsovereenkomsten noodzakelijk is. Joden, die met niet-Joden getrouwd zijn, vallen buiten deze bepaling.

ARTIKEL 3.

(1) Joden mogen winkels, die niet als joodsche zaken gekenmerkt zijn, alleen in den tijd van 15—17 uur betreden. Uitgezonderd zijn apotheken.

(2) Het is den Joden verboden, zich goederen thuis te laten bezorgen.

(3) Deze verordening valt buiten de bijzondere maatregelen, die voor de stad Amsterdam door den Beauftragten van den Rijkscommissaris reeds getroffen zijn of nog getroffen zullen worden.

ARTIKEL 4.

Het is den Joden verboden, kaperszaken en andere paramedische inrichtingen te betreden of van hun diensten gebruik te maken, voor zoover deze zaken of inrichtingen niet als joodsche gekenmerkt zijn. Er wordt verwezen naar paragraaf 2 van de instructie van den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied ter uitvoering van de verordening nr. 138/1941 betreffende de regeling van het uitoefenen van een beroep door Joden van 30 Juni 1942.

ARTIKEL 5

(1) Joden is het betreden van spoorwegemplacements en het gebruikmaken van alle openbare en particuliere vervoermiddelen verboden.

(2) Uitgezonderd zijn:

- (1) Het benutten van ponten,
- (2) het fietsen binnen de gemeente Amsterdam
- (3) gebruikmaking van bakfietsen

voor goederenvervoer voor zakelijke doeleinden voor zoover de uitoefening van hun beroep toegeestaan is.

(4) Het vervoeren van ernstige zieken met een ziekenwagen en het vervoeren van invaliden met speciale voertuigen,

(5) gebruikmaking van stadsvervoermiddelen door den bezitter van een door de Rüstungsinspektion Niederlande voorgestelde en door Sicherheitspolizei verleende rijvergunning,

(6) gebruikmaking van de spoorwegen met een door de Sicherheitspolizei afgegeven reisvergunning,

(7) gebruikmaking van vervoermiddelen door bezitters van een door de Zentralstelle für Jüdische Auswanderung Amsterdam afgegeven reisvergunning.

(3) Joden, die in deze gevallen van openbare vervoermiddelen gebruik mogen maken moeten plaats nemen in de laagste klasse (rookafdeeling). Zij mogen slechts dan instappen en zitplaatsen innemen, wanneer er voldoende plaats voor niet-joodsche reizigers is.

ARTIKEL 6.

Aan Joden is het verboden van openbare telefooninstallaties gebruik te maken.

ARTIKEL 7.

Jood in den zin van deze verordening is hij, die in gevolge artikel 4 der verordening no. 189/1940 over de aanmelding van ondernemingen Jood is of als Jood geldt.

ARTIKEL 8.

Uitvoeringsbepalingen en verdere uitzonderingen op de bepalingen 1—6 worden in het joodsche weekblad bekend gemaakt.

ARTIKEL 9.

(1) Hij, die in strijd handelt met de bepalingen der artikelen 1—6, dan wel deze ontduikt, wordt — voor zoover ingevolge andere voorschriften een zwaardere straf is bedreigd — gestraft met hechtenis van ten hoogste zes maanden en geldboete van ten hoogste duizend gulden of met een van deze straffen.

Aan dezelfde is onderhevig hij, die een ontduiking dezer bepalingen in de hand werkt, deze mogelijk maakt, of daarbij zijn medewerking verleent. Het nemen van maatregelen op het gebied der Sicherheitspolizei blijft hierdoor onaangetast.

ARTIKEL 10.

Deze beschikking treedt in werking op den dag harer afkondiging. 's-Gravenhage, 30 Juni 1942.

De commissaris-generaal voor de Openbare Veiligheid
RAUTER

44 Gruppenführer und Generalleutnant der Polizei.

26 Mei 1942

Vandaag is het feest, de regen klettert aan de ruiten;

Een goede boer, die zet zijn hond niet buiten;

vandaag: ontvang bezoek, van vrienden en familie;

maar mijn gedachten verwijlen in Brazilië.

Er word gefuifd, zo goed als 't gaat;

natuurlijk, alles is het surrogaat.

En op de schoorsteen staat een groot portret,

opdat zij tegenwoordig is bij de pret.

Gelukkig, zij doet wat ze wil; zij zucht niet onder 't juk der spil.

Zij draagt geen ster en heeft geen bonnen.

Zij leeft nog vrij, wij niet, want wij zijn overwonnen.

Zij gaat op reis, is vrij en frank;

wij mogen zelfs niet zitten op een bank.

Zij leeft in vrijheid en mag alles doen.

Wij mogen zelfs niet wandelen in 't plantsoen.

Al leef ik in een barre tijd, doch heden is mijn hart verblijd.

Trotsch alle druk en dwang, blijf hopen op mijn vrijheid, mijn leven lang.

Wij hopen allen, dat het gauw verkeert

en dat ons leven niet meer wordt verteerd.

Op 26 mei schreef Maurits dit gedicht. Het was zijn verjaardag.

De deportaties

In juni en juli 1942 begon de definitieve uitsluiting van joden uit de samenleving.

Er werd een aantal beschikkingen uitgevaardigd om dit te bereiken. Deze is van 30 juni 1942. Op bladzijde 13 heeft Maurits het hierover.

In juli werd bepaald dat iedere dag joden opgeroepen zouden worden voor vertrek naar de 'werkkampen' in het oosten van Europa, totdat er in Nederland geen joden meer zouden zijn.

Het Joodsche Weekblad

Uitgave van den Joodschen Raad voor Amsterdam
Onder verantwoordelijkheid van
A. Asscher en Prof. Dr. D. Cohen

EXTRA EDITIE

Amsterdam, 14 Juli 1942

De Sicherheitspolizei deelt ons het volgende mede:

Ongeveer 700 Joden zijn heden te Amsterdam gearresteerd. Als deze week niet de 4000 daartoe aangewezen Joden naar de werkkampen in Duitschland vertrekken, zullen de 700 arrestanten naar een concentratiekamp in Duitschland worden overgebracht.

De voorzitters van den
Joodschen Raad voor Amsterdam,
A. ASSCHER
Prof. Dr. D. COHEN

had, hoe alle burens groente, vis en aardappelen voor ons aanslepen, 't Is zo mooi, dat ik wel eens huil, over datgene, wat de Hollanders voor de joden doen. Dat mogen wij joden nooit vergeten. Wij scharrelen er goed door. Dankzij onze burens, lijden wij geen honger. Jij kunt je geen voorstelling van Holland meer maken: geen melk, geen eieren, bijna geen vleesch, bijna geen boter. Alles is surrogaat, namaak, imitatie of vervangingsmiddel. Iedereen staat met één been in 't graf en met het andere in de gevangenis.

De laatste weken is het weer veel verslechterd. Ik zal het Bertus nooit vergeven, dat hij niet meer moeite gedaan heeft voor ons. Dat kan hij nooit verantwoorden. Wat wij in die paar jaar hebben doorgemaakt, is genoeg voor een hele eeuw.

Veel menschen gaan naar buiten en halen bij de boeren groente, maar joden mogen niet uit de stad gaan. Sieg en Rien zijn naar het ghetto Zuider-Amstellaan verhuisd. Ze hebben het gedaan, voordat ze moeten. Wij wachten maar af tot we moeten. Als je verhuist, moet je bij andere menschen inwonen. De hele jood-

sche wijk zit op elkaar geplakt. Bij Malie komen drie menschen in huis. Alle joden uit Hilversum, Bussum, Zandvoort, IJmuiden, Beverwijk en vele andere plaatsen moeten naar Amsterdam verhuizen. Hun meubelen moeten ze achterlaten. Alleen een koffer met kleren mogen ze meenemen. Joden moeten hun fietsen inleveren.

20 Juni 1942.

Zaterdag om 7 uur 's morgens naar Minervalaan gegaan. In de krant stond, dat er een verkoopplaats voor groenten voor joden werd geopend. Meer dan 500 menschen. Om half vier was ik één der weinige gelukkigen, die 2 pond doperwten (gedopt was er een theeschotel vol) plus een half pond tomaten kreeg. Als je nu bedenkt, dat bv. Mej. Kohnstam daar ook in de rij stond, kun je eenigszins de toestand indenken.

22 Juni: Vandaag is er werkelijk honger. Er is niets te kopen. Aardappelen 1 kg. per week per persoon. Brood slecht in kwantiteit en kwaliteit. Onze portie 5 dunne sneetjes per dag, boter (van minder gehalte) 2,5 ons per 10 dagen, dus 25 gr.

per dag, voor ontbijt, lunch en diner. Morgen moeten alle honden ingeleverd worden. Het is haast niet vol te houden. We worden allemaal zo mager als brandhout. Als er niet spoedig een einde komt, moeten we allemaal verhongeren.

27 Juni 1942: Vandaag staat er in de krant: het is verboden honden en katten te slachten, anders dan in het abattoir. Vanochtend werd ik aangehouden door een rechercheur, omdat ik groente van een kar had gekocht van een ariër; en dat gebeurt in Holland.

Nieuwe verordening. Aardewerk wordt gerantsoeneerd. Op twee bonnen kan men 1 kop en schotel krijgen.

De prijzen in de zwarte handel stijgen met reuzenschreden. Men betaalt voor een ons thee 17 ó 18 gld. Heden 2 pond rauw vet gekocht voor 20 gld. Een herencostuum kost ca. 300 gld. Iedere dag wordt het schaarser. De enige hoop is, dat we er voor de winter af zijn, anders is ons leed niet te overzien. Brood is een weeldeartikel. Deze week 1 kg. aardappelen: 10 cent per kg. Dat is niet genoeg.

EXTRA EDITIE

De Duitse autoriteiten maken bekend:

1. Alle Joden, die niet onverwijld gevolg geven aan een tot hen gericht oproep voor de arbeidsverruiming in Duitschland, worden gevangen genomen en naar het concentratiekamp Mauthausen gebracht.

Deze of andere straf wordt niet toegepast op die Joden, die zich nog achteraf voor uiterlijk Zondag 9 Augustus 1942, te 5 ure aanmelden, of verklaren, dat zij bereid zijn, aan de werkverruiming deel te nemen.

2. Alle Joden, die geen jodenster dragen, zullen naar het concentratiekamp Mauthausen gebracht worden.

3. Alle Joden, die zonder toestemming der autoriteiten van woonplaats of woning veranderen - ook indien zij dit slechts tijdelijk doen - worden naar het concentratiekamp Mauthausen gebracht.

De NSB-verhuisfirma Puls haalde de huizen van de vertrokken, opgehaalde of ondergedoken joden leeg.

Ik wou wat bijkopen. 60 cent per kg. Werd echter niet onder één mud, dus 70 kg. verkocht, dus 42 gld. Maar een mud aardappelen kunnen we niet betalen. Als nieuwe groente eten we loof van wortelen, brandnetel, melle en andere soorten onkruid en in de krant staan de recepten ervoor. Ook wordt er veel de bladeren van radijs gegeten, men rookt hoeftblad. Gelukkig worden sigaretten gedistribueerd: per week 40 stuks, sigaren 10 per week. De sigaren zijn van papier gemaakt; één sigaar van tabak kost 75 cent of 1 gld. per stuk.

30 Juni 1942: Mijn pen weigert de ellende te beschrijven. (...) De nieuwe bepalingen werken funest. De hele bevolking, ariër en jood voelen zich door de nieuwe wanorde gegriefd. De maatregel is: alle joden tot 55 jaar moeten zich laten keuren. Philip is eerst, gelukkig afgekeurd.

In de nacht van 14 op 15 Juli moeten alle Deutsche joden des nachts om half twee aan 't Centraal Station zijn om te vertrekken. Medegenomen moet worden: twee paar kousen, twee broeken, twee hemden, een etensnap, een paar schoenen, een lepel, een vork, méér niet.

Nu wordt alle jonge joden aangezegd dat ze naar Duitschland moeten; je begrijpt hoe vele families uit elkaar worden gerukt. Velen plegen zelfmoord, iedere dag wordt het leven moeilijker.

Zentralstelle für jüdische
Auswanderung Amsterdam

Adama v. Scheltemaplein 1
Telefoon 97001

Nº 136094

OPROEPING!

Aan Vorst- en Vries Lee, 15-7-40 L No.

U moet zich voor eventuele deelname aan een, onder politietoezichtstaande, werkverruiming in Duitschland voor persoonsonderzoek en geneeskundige keuring naar het doorgangskamp Westerbork, station Hooghalen, begeven.

Daartoe moet U op _____ om _____ uur
op de verzamelplaats _____ aanwezig zijn

Als bagage mag medegenomen worden:

- 1 koffer of rugzak
- 1 paar werklaarzen
- 2 paar sokken
- 2 onderbroeken
- 2 hemden
- 1 werkpak
- 2 wollen dekens
- 2 stel beddengoed (overtrek met laken)
- 1 eetnap
- 1 drinkbeker
- 1 lepel en
- 1 pullover
- handdoek en toiletartikelen

en eveneens marschproviand voor 3 dagen en alle aan U uitgereikte distributiekaarten met inbegrip van de distributiestamkaart.

De mee te nemen bagage moet in gedeelten gepakt worden.

a. **Noodzakelijke reisbehoelten**
daartoe behoren: 2 dekens, 1 stel beddengoed, levensmiddelen voor 3 dagen, toiletgerei, etensbord, eetbestek, drinkbeker.

b. **Groote bagage**
De onder b. vermelde bagage moet worden gepakt in een stevige koffer of rugzak, welke op duidelijke wijze voorzien moet zijn van naam, voornamen, geboortedatum en het woord „Holland”.

Gezinsbagage is niet toegestaan.

Het voorgaande moet nauwkeurig in acht genomen worden, daar de groote bagage in de plaats van vertrek afzonderlijk ingeladen wordt.

De verschillende bewijs- en persoonspapieren en distributiekaarten met inbegrip van de distributiestamkaart mogen niet bij de bagage verpakt worden, doch moeten, voor onmiddellijk vertoon gereed, medegedragen worden.

De woning moet ordelijk achtergelaten en afgesloten worden, de huissleutels moeten worden medegenomen.

Niet medegenomen mogen worden: levend huisraad

11 Juli wordt er begonnen met alle joden, mannen en vrouwen, die Nederlander zijn, te registreren en daarna dezen naar Duitschland te zenden. Heden ben ik Mina v. Berg, die hier in betrekking is, gaan aan-geven. Dolf en Herman van Berg uit Groningen zijn naar een concentra-riekamp in Rouveen (Overijssel) gebracht. Philip is voor 14 dagen geleden afgekeurd. 10 Juli ter her-keuring geroepen en geschikt ver-klaard om grondwerker in Drenthe te worden; ook Philip Boonstra. Malie is haast gek van verdriet dat haar man weg moet. En Bep Boon-stra had geen zin om een nieuwe jurk te passen. Je weet wat dat zeg-gen wil. We leven iedere dag in angst en vrees.

13 Juli: Gisteren Zondag, zijn wij de jodenbuurt in geweest. Er heerst een ware paniekstemming. Overal scho-len de mensen samen. Ook Lien en Jo Bonn hebben een oproep gekre-gen, doch hebben uitstel gekregen, omdat de baby nog slechts vijf weken oud is. Zeer vele mensen plegen zelf-moord.

Mina van Berg, die ook 14 Juli naar Polen moest vertrekken, heeft zich de toestand dermate aangetrokken, dat zij naar de Zenuwenkliniek van het Wilhelminagasthuis werd gebracht.

Er heerst een panische verwarring. Honderden notabelen zijn als gijze-laars weggevoerd. Wij leven in vrese-lijke angst, dat er iets gebeuren gaat. In de courant van heden twee pro-clamaties; gaan hierbij.

16 Juli: Bij alle joden wordt de tele-foon afgesneden. Het is aan niet-joden verboden, boodschappen per telefoon over te brengen. De grüne Polizei rijdt met overvalwagens door de stad en duizenden joden worden gevangen genomen. Oom Philips moet om half zeven vertrekken naar een concentratiekamp te Sellinger-beetse bij Stadskanaal. Mina van Berg wordt naar Apeldoorn in het krankzinnigengesticht geplaatst.

16 Juli: Heden Mina van Berg in het w.g. bezocht. Op die éne zaal liggen vier joodsche meisjes: een heeft met gas zelfmoord geprobeerd. Eén is te water gesprongen, één heeft een hele doos slaap-poeders ingenomen. Iedere nacht om twee uur vertrekt de trein met duizend mannen en vrou-wen, Hollandsche joden, naar men zegt naar Polen, maar niemand weet waar ze blijven. Hele huishoudingen moeten vertrekken. Je kunt je de toestand indenken, als ik je twee voorbeelden geef. Wij spraken een vrouw uit Enschede, een kennis van Selien, en dat is historisch, die zei: "Ik ben zo blij, mijn zoon heeft T.B.C., nu kunnen ze hem niet weg-halen". Twee: Er was een man, die zeide: "Je kunt mij feliciteren. Ik heb kanker en ben afgekeurd".

In de laatste vijf dagen hebben hon-derden mensen, meest joden, zelf-moord gepleegd. Wij wonen geluk-kig tusschen niet-joden in, en die zorgen allemaal, dat wij voldoende eten krijgen. Alle joden zijn arm en er bestaat geen verschil tusschen arm

en rijk. Die een jodenster draagt, is arm en ondertusschen duurt de oor-log voort. Ik betwijfel of wij het ein-de zullen halen.

Je kunt je de angst niet indenken. Wij mogen geen woning betreden, waar een niet-jood woont. Als we de straat opgaan, moeten we precies uitrekenen, waar we lopen. Bv. wij gingen vaak door het Vondelpark, dat bekort de weg naar de stad, daar mogen we niet langs. Niet langs de Stadionkade aan de waterkant. Niet door de Albert Cuypstr., niet door de Ten Katestraat, niet op de Weteringschans, waar het is beplant, niet langs het Singel tusschen Koningsplein en Munt. Er is geen één café of bank onderweg waar je kunt rusten.

Je begrijpt dat we weinig op straat zijn, want je moet voor acht uur bin-nen zijn, want als ze je snappen, zit je zes weken in de gevangenis en dan ben je niet gelukkig, want de mis-handelingen zijn vreselijk. Je moet je levensmiddelen op de Jodenmarkt halen. Niemand mag iets bij een jood bezorgen.

20 Juli: Maandagochtend zijn alle fietsenstallingen gesloten en er is politie. Ieder die zijn fiets komt halen, moet zijn naam opgeven, maar krijgt geen fiets.

De nacht van 20 op 21 moeten weer duizenden naar Polen vertrekken.

Waarschuwing

omgeving

Joodsche Schouwburg

Ernstig wordt aange-raden om, als het niet drin-gend noodzakelijk is, niet in de nabijheid van den Jood-schen Schouwburg, Plan-tage Middenlaan 24, te komen. Veronachtzaming dezer waarschuwing kan tot ernstige moeilijkheden voor den betrokkene leiden.

Boven: een persberichtje voor Amsterdammers.

Foto links: registratie van opgepakte joden in de Hollandsche Schouwburg.

Er zijn drie wegen: 1e gaan, 2e trouwen en samen gaan, 3e sterven en niet gaan. No. drie lijkt mij het meest verstandige.

21 Juli: Alle joden in A'dam moeten voor zeven uur 's avonds hun fietsen hebben ingeleverd.

De dagen worden al aanmerkbaar korter dus komen we weer dichterbij de winter. Die angst, de winter onder deze omstandigheden in te gaan, is niet te beschrijven.

26 Juli 1942: De humor is verdwenen. Angst maakt er plaats voor. Er is haast geen joodsche huishouding, of één of meer moeten naar Silezië. Velen zijn gevlucht, niemand weet waarheen. Bij iedere jood wordt alles wat hij bezit geïnventariseerd. Aan elk kleedje komt een label en is eigendom der Fa. Lippmann Rosenthal, de bank van onvreemde waarden. Niemand hecht meer aan bezit. Alles wat waarde heeft, is verloren. Alleen het leven heeft voor enkele joden nog waarde.

Iedere nacht vertrekken 1200 joden naar Polen. Ze moeten daags te voren naar de Joodsche Schouwburg, dat is in de Plantage Middenlaan, vroeger Hollandsche Schouwburg, en blijven één a twee dagen en vertrekken 's nachts om 12 of 1 uur naar 't station, worden dan naar Westerbork in Drenthe vervoerd en drie dagen later naar onbekende bestemming.

De gelegenheid is geschapen om in drie uur te trouwen. Alle jongelieden gaan trouwen voor ze naar Polen gaan. De begrafenissen die er iedere dag zijn, lopen in nooit gekende getallen. Waar we bij een familie komen, wordt iedere dag jouw naam genoemd. Jij bent de eenige uit onze hele familie van beide kanten die er buiten valt.

Ik heb mij vast voorgenomen niet naar Polen te gaan. Als ik weg moet, zet ik de gaskraan open, daar is de eenigste rustige uitweg.

Hier eindigt het dagboek. Nog in juli en anders in augustus zijn Maurits van Berg en zijn vrouw thuis opgehaald, overgebracht naar Westerbork en vandaar naar Auschwitz.

"Uit de lijst van gedeporteerden"

Berg-Mooij ter, Sophia	27-04-1908	Culemborg	28-05-1943	Sobibor
Berg-Nieweg ter, Hanna	07-03-1913	Groningen	21-05-1943	Sobibor
Berg-Wolff ter, Herta	18-12-1909	Aurich	26-10-1942	Auschwitz
Berg van, Adolf	03-11-1914	Groningen	28-02-1943	Auschwitz
Berg van, Bernard	12-06-1907	Groningen	18-01-1944	Auschwitz
Berg van, Edward	18-05-1935	Amsterdam	19-02-1943	Auschwitz
Berg van, Frederika	09-07-1925	Winsum	19-10-1942	Auschwitz
Berg van, Gertrud Miriam	16-08-1931	Amsterdam	19-02-1943	Auschwitz
Berg van, Hanna	15-03-1896	Winschoten	25-01-1943	Auschwitz
Berg van, Hartog	26-08-1890	Groningen	10-09-1942	Auschwitz
Berg van, Henriette	04-10-1911	Groningen	10-09-1942	Auschwitz
Berg van, Herman	15-05-1920	Groningen	28-02-1943	Auschwitz
Berg van, Izaak	05-04-1888	Groningen	19-10-1942	Auschwitz
Berg van, Izack Jonathan	18-04-1885	Winsum	22-10-1942	Auschwitz
Berg van, Julius	21-09-1909	Groningen	16-07-1942	Auschwitz
Berg van, Leopold	30-09-1904	Groningen	30-04-1943	Auschwitz
Berg van, Louis	31-01-1930	Amsterdam	28-05-1943	Sobibor
Berg van, Louise Mietje	06-02-1943	Westerbork	21-05-1943	Sobibor
Berg van, Marchien	16-09-1877	Winsum	14-09-1942	Auschwitz
Berg van, Marcus	28-02-1886	Groningen	15-10-1942	Auschwitz
Berg van, Marcus	11-06-1895	Groningen	07-05-1943	Sobibor
Berg van, Marcus	30-03-1899	Groningen	25-11-1944	Kdo Gleiwitz
Berg van, Maurits	26-05-1880	Groningen	10-09-1942	Auschwitz
Berg van, Mina	12-05-1910	Groningen	25-01-1943	Auschwitz
Berg van, Mozes	21-05-1912	Groningen	21-05-1943	Sobibor
Berg van, Philippus	05-06-1888	Groningen	28-05-1943	Sobibor
Berg-Blitz van, Louise	30-06-1909	Amsterdam	19-02-1943	Auschwitz
Berg-van Coevorden van, Louisa	14-08-1888	Groningen	19-10-1942	Auschwitz
Berg-Cohen van, Leentje	07-03-1881	Loppersum	15-10-1942	Auschwitz
Berg-Cohen van, Meta	29-07-1911	Amsterdam	16-07-1942	Auschwitz
Berg-de Groot van, Mietje	17-04-1888	Amsterdam	09-07-1943	Sobibor
Berg-Herz van, Ottilie	03-07-1902	Beuël	26-10-1944	Auschwitz
Berg-Israel van, Jannette	24-04-1878	Lehrte	09-04-1943	Sobibor
Berg-van Praagh van, Carolina Johanna	12-06-1904	Naaldwijk	10-09-1942	Auschwitz
Berg-Stofkooper van, Saartje	07-03-1884	Enschede	10-09-1942	Auschwitz
Berg-de Vries van, Rosette	20-09-1923	Groningen	21-05-1943	Sobibor
Berg-Weberberg van, Irma	08-07-1899	Paderborn	17-09-1943	Auschwitz
Berg van den, Abraham	15-12-1865	Amsterdam	26-10-1942	Auschwitz

Uit de lijst van gedeporteerden.

Verklarende woordenlijst

consternatie	ontsteltenis
goi	niet-jood
liquideren	een onderneming beëindigen
misère	ellende
ostentatief	op in het oog lopende wijze
parnoso	levensonderhoud (toewensen)
proclamaties	bekendmakingen
provoceren	uitlokken
s.D.	Sicherheidsdienst, speciale organisatie om voor s.s. inlichtingen e.d. te verzamelen
sjakbos goi	iemand die een handeling verricht, die niet door een jood mag worden verricht, bijv. vuur maken op de sjabbath.
T.B.C.	tuberculose (ernstige longziekte door bacteriële infectie)
verariseren	het onder dwang verkopen van joodse ondernemingen aan Duitsers of Nederlanders, De opbrengst ging via een Stichting naar het Duitse Rijk
Verwalter	beheerder van joodse bezittingen

Op de vlucht voor de nazi's

Op 13 april 1942 klom de zevenjarige joodse Nederlander Alexander Silbiger achterop de fiets van zijn moeder voor een tocht die hem via Frankrijk, Spanje, Trinidad en Jamaica naar Curaçao zou voeren. Lex hoorde bij een groep van 125 joodse vluchtelingen, de laatsten die de Antillen wisten te bereiken. Evenveel vluchtelingen waren hem al voorgedaan. Hijzelf en zijn familie konden eindelijk van hun vrijheid genieten op dit voor hen wonderlijke eiland, maar veel andere joodse vluchtelingen werden op de Antillen achter prikkeldraad of onder huisarrest geplaatst. 'Welke ironie van het lot, uit Duitsland verdreven, vermoord en geslagen; ... heden opgesloten met dezelfde misdadigers die Europa verwoesten...', schreef één van hen aan de plaatselijke rabbijn over de NSDAP-sympathisanten waarmee hij een slaapbarak deelde.

Hoe was het mogelijk dat men op de Antillen nazi's en joodse vluchtelingen aanvankelijk over één kam schoor en beide groepen tot in het laatste jaar van de oorlog als mogelijke vijanden zag?

Oscar Lanssen hoopt binnen afzienbare tijd op deze vraag te promoveren.

Op verzoek van Kleio hier een kort overzicht van de problematiek.

PROCLAMATIE

van den 10den Mei 1940.

DE GOUVERNEUR VAN CURAÇAO

Brengt ter kennis van een ieder, wien zulks aangaat, dat als deel van het Koninkrijk ook Curaçao betrokken is in den oorlog met het Duitse Rijk, doch dat de internationale politieke status van dit gebied overigens dezelfde blijft als voorheen.

Het hier gevestigde gezag is besloten en in staat op den bestaanden voet van het bewind te blijven waken over het rechtsgebied zoo te land als ter zee.

Hulp daartoe zal -- van welke zijde ook geboden -- als onwelkom worden afgewezen.

De Gouverneur van Curaçao,

G. J. J. Wouters.

Oscar Lanssen geeft geschiedenis aan de lerarenopleiding van de University of Charlotte in North Carolina/USA.

De benoeming van Adolf Hitler tot rijkskanselier in januari 1933, de Kristallnacht in november 1938 en de annexatie van Oostenrijk, Bohemen en Moravië veroorzaakten een vloedgolf van joodse vluchtelingen op zoek naar een veilig heenkomen. Hoewel Latijns-Amerika niet hun eerste keuze was, zouden vanaf 1931 meer dan 93.000 mensen daar onderdak vinden.

In Zuid-Amerika kon men ze wel gebruiken. Daar ontwikkelde zich een moderne industrie en was er dus een grote behoefte aan vaklieden. Ondanks toenemend antisemitisme bij de lokale bevolking werd tot kort voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog een groot aantal hoog gekwalificeerde Duitse en Oostenrijkse joden toegelaten. Velen hadden, gezien de ontwikkelingen in Duitsland, in Nederland legaal of illegaal hun visum afgewacht. Het lag daarom voor de hand dat zij na de ontvangst van hun vrijbrief met een van de schepen van de Koninklijke Nederlandsche Stoomboot Maatschappij (KNSM) naar Latijns-Amerika afreisden.

De Antillen in de jaren dertig

De Nederlandse Antillen lagen op de route van de KNSM.

Al in 1634 waren de eilanden door Johannes van Walbeek en Pierre Le Grand voor de West-Indische Compagnie bezet voor plantagedoeleinden, maar Curaçao en in mindere mate Aruba floreerden pas in de negentiende en twintigste eeuw. Dit is te danken aan de activiteiten van joodse immigranten uit Brazilië en Amsterdam, die van Willemstad een regionaal handels-, scheepvaart-, bank- en verzekeringscentrum gemaakt hadden. J.A. Jesurum en familie hadden bijvoorbeeld tussen 1843 en 1875 meer dan 100 schepen die vanaf de drie dokken in Willemstad een gebied van Venezuela tot New York City bevoeren. Deze familie, vaak de kleine Rothschilds van de Caraïben genoemd, had de exclusieve handelsrechten met Venezuela en financierde President Falcón's regering in ruil voor de opbrengst van 's lands douanerechten.

Daarnaast gingen Amerikaanse en Nederlandse oliemaatschappijen

Antilliaanse schutters van de kustbatterij Steenwijk op Curaçao. Eind 1941 arriveerden Amerikaanse militairen voor de bescherming van de olie-installaties. (Foto uit: Liesbeth van der Horts, Wereldoorlog in de West. Verloren Hilversum 2004.)

ertoe over om op de eilanden raffinaderijen te bouwen, die de Amerikaanse markt konden voorzien van een continue en voordelige stroom van aardolieproducten door de bewerking van de olie van het politiek instabiele Venezuela.

Door deze activiteiten was op de eilanden een redelijk welvarende, multiculturele en tamelijk tolerante samenleving ontstaan. Hoewel de Europees-Nederlandse elite een traditioneel autoritair koloniaal bewind voerde, werd zij de facto politiek door de olie-industrie, en in mindere mate economisch-commercieel door de welvarende sefardisch-joodse gemeente beïnvloed.

Deze oudste en jarenlang invloedrijkste joodse gemeente op het westelijk halfrond, had zich sinds 1933 voor hun Europese broeders en zusters ingezet met genereuze donaties aan het Comité Joodsche Vluchtelingen in Amsterdam en zionistische projecten in Nederland. Maar tegen 1938 was de hulpverlening geheel naar het eigen gebied verschoven als gevolg van het snel toenemende aantal joodse vluchtelingen op schepen die Willemstad voor bunkering aandedden.

Vooroordelen

Dit wilde niet zeggen dat deze joodse gemeente zich actief voor de toelating van de vluchtelingen tot de Antillen inzette. Vaak was het tegendeel het geval. De sefardische gemeente beschouwde de Oost-Europese joden, *Polacos* in de volksmond

ook al kwamen velen niet uit Polen, als een vreemd element binnen de joodse samenleving. Het waren mensen uit een lager sociaal milieu, voor het merendeel kleine handelaren, en hun mentaliteit en asjkenazische levensstijl waren voor de Curaçaose sephardim té vreemd. Toen men er eenmaal zeker van was dat de eigen familieleden mochten immigreren, steunde de joodse elite gouverneur Wouters' afwerende houding jegens vluchtelingen.

Hulpactie voor Nederlandse vluchtelingen. Het geld werd deels pas na de oorlog uitgegeven bij gebrek aan oorlogsvluchtelingen.

Wouters, een ex-militair en oud-burgemeester van Eibergen, was in 1936 tot gouverneur benoemd om de Antillen tegen plaatselijke politieke onrust te beschermen.¹ Hij wilde pertinent geen vluchtelingen op de eilanden: Aruba en Curaçao floreerden vanwege olieraffinage en handel en dat wilde de gouverneur zo houden. De chaotische situatie die zich sinds 1933 in Nederland had ontwikkeld was hem welbekend. *'Curaçao is geen deportatieoord voor ongewenste elementen!'*, beet hij het kabinet toe.

Gouverneur G.J.J. Wouters

Wouters zei de plaatselijke gouvernementsarts en vluchtelingenactivist Chris Engels wel dat hij geen vluchtelingen wilde hebben, omdat ze *'de mensen hier wel eens een heel slecht voorbeeld kunnen geven'*, maar de werkelijke reden voor zijn houding kwam naar buiten toen hij weigerde tijdelijk 115 Tjechische vluchtelingen op te nemen. *'Het is maar al te duidelijk dat zij nimmer van hier zullen weggaan'*, aldus de gouverneur.

Voor de oorlog begon had het gouvernement van Curaçao zodoende slechts zes vluchtelingen in de ware zin van het woord toegelaten; allen bovendien bij hoge uitzondering. In 1938 mocht de Oostenrijker Julius

Benesh met zijn vrouw en ouders van Wenen naar Willemstad verhuizen. Dr. Benesh was al van 1922 tot 1928 gouvernements- en huisarts op Curaçao geweest; het eiland had gebrek aan medisch personeel. Dr. Govert Ginsberg, een advocaat bij de Nederlandse Hoge Raad met een Duitse vader en Nederlandse moeder had, nadat hem het Duitse staatsburgerschap was ontzegd, een Nederlands paspoort voor vreemdelingen gekregen. Toen Ginsberg in 1939 toegang tot Haïti werd geweigerd liet Wouters hem vanwege zijn papieren en sociale status tot de Antillen toe.

De laatste (niet joodse) vluchteling was dr. Claus Winterstein, de zoon van de Oostenrijkse procureur-generaal onder kanselier Dolfuss. Hij vluchtte in 1938 naar Frankrijk, maar werd daar met internering bedreigd. Hij is toen op voorspraak van oud-premier Colijn – een goede vriend van zijn vader – tot Curaçao toegelaten.

Uiteindelijk bleek het echter niet mogelijk voor de Antillen om het uiterst discriminatoire vluchtelingenbeleid te handhaven. De reden was de Duitse inval in Nederland.

Een 'vloedgolf' van vluchtelingen

Op 2 mei 1940 arriveerde het ss Ulysses van de KNSM in de haven van Christobal in de Panameese kanaalzone. Vandaar zette een groep Oostenrijkse en Duitse joodse vluchtelingen met Nederlandse visa voor Chili op 10 mei hun reis via het kanaal voort. Bij aankomst weigerden de Chileense autoriteiten echter om hen toe te laten omdat Nederland inmiddels door de Duitsers was bezet. De KNSM zag zich gedwongen hen tijdelijk in het quarantainestation te Balboa in de Panamese kanaalzone onder te brengen, samen met passagiers van de inmiddels gearriveerde stomers Hermes en Crijnssen, die om dezelfde reden waren gestrand.

Degenen die tussen de 500 en 900 dollar per persoon smeergeld konden betalen, kregen uiteindelijk visa voor Equador. Zeventien minder bemiddelde joden waren niet zo gelukkig.

Tegen de wil van gouverneur Wouters en de vluchtelingen – die betere emigratiekansen in de kanaalzone dachten te hebben –, dwong de KNSM met behulp van de Nederlandse regering hun toelating tot de Antillen af; de eilanden waren het dichtstbijzijnde onbezette Nederlandse grondgebied. Met de belofte van huisvesting en bewegingsvrijheid werden de zeventien op 19 juni onder politiegeleide aan boord van het ss Crijnssen gebracht, dat hen naar Willemstad zou vervoeren.

Achter prikkeldraad

Maar voor het schip Willemstad kon binnenvaren werden de vluchtelingen overgezet op de olietanker Baralt en op 6 juli naar het interneringskamp te Bonaire afgevoerd. Daar ontmoetten de ongelukkigen een tweede groep Duitse en Oostenrijkse joden die al voor de oorlog als arbeiders toegang tot de eilanden hadden verkregen en na de Duitse inval als 'vijanden' waren opgepakt. Hieronder bevonden zich onder andere de Antilliaanse vertegenwoordiger van een Nederlandse linnenfabrikant, een bediende van de Hollandse Bank Unie, een pijplasser, een oliewerker, en de populaire ex-KNSM fotograaf Sigismund (Fred) Fischer.

Op 10 mei 1940 maakte het niet uit of je joods was, Nederlands staatsburgerschap had aangevraagd, al eerder door de nazi's gevangen was gezet, of in het geval van één ongelukkige, de avond daarvoor van Venezuela voor zaken was gearriveerd. Duitsers en Oostenrijkers waren nu zonder uitzondering vijanden van de staat.

Gouverneur G.J.J. Wouters en zijn rechterhand procureur-generaal Th. van der Laan hadden daags tevoren al een gedetailleerde lijst van de staatsgevaarlijken opgemaakt. Toen om 12.30 uur 's nachts het gevreesde telegram uit Den Haag binnenkwam, handelden zij resoluut. Onder grote belangstelling van de bevolking haalden de mariniers 220 boze matrozen van de Duitse schepen in de havens af, terwijl de politie met assistentie van de Curaçaose burgermilitie 202 Duitsers en Oostenrijkers en 39 Nederlanders van

hun bed lichtten. Er waren 22 vluchtelingen bij: 11 Duitsers en 11 Oostenrijkers, waarvan 18 joden.

Er hebben zich in die vroege ochtend in Willemstad smartelijke taferelen afgespeeld. Ooggetuigen zagen vrachtwagens met arrestanten, velen vaak nog in pyjama of nachtjapon, door de stad rijden. De alombekende politiemann Nacho Polis moest zijn vriend Fred Fischer met getrokken pistool arresteren.

'Dat me dat nu moet overkomen met jou Fischer', verzuchtte hij geheel over zijn toeren.

'Houd dat ding toch omlaag. Zo is het veel te gevaarlijk', bezweerde Fred, vrezend om op elk moment door de bevende agent per ongeluk doodgeschoten te worden.

Aanvankelijk werden de Duitse en Oostenrijkse joden samen met de nazi's en NSB'ers opgesloten; een vijand was immers een vijand.

De echte vijanden reageerden al snel hun frustraties op de vluchtelingen af. Doodsbedreigingen waren aan de orde van de dag en sigaretten werden uitgedrukt op zonnebadende joden. Uiteindelijk zag gouverneur Wouters zich in november 1940 genooddacht de groepen te scheiden. De joodse mensen en de tegenstanders van het nazi-regime werden naar Plantage Guatemala overgebracht, waar hij hen uiteindelijk in maart 1942 beperkte bewegingsvrijheid zou schenken.²

De arrestaties, voor sommige vluchtelingen was het niet de eerste keer, moeten een traumatische ervaring zijn geweest. Op weg naar het gevang, door de bevolking uitgescholden, het gevoel van veiligheid wederom ontnomen.

De invasie van Nederland bracht de Duitse en Oostenrijkse joden niet alleen achter prikkeldraad maar ook op de rand van armoede. De Nederlandse oorlogswetgeving verbood financiële transacties tussen Nederlanders en vijandelijke onderdanen. Er kwam dus geen geld meer. Desondanks moesten de geïnterneerden zelf voor hun gevangenschap betalen.³

'For ten weeks, I was in a concentration camp in Germany, then I fled to

Interneringskamp op Bonaire.

Holland (January 1939), [where I] was again interned for over a year... Finally, ... I landed in Bonaire. For two and a half years, I do not earn money anymore, [and I] have lost everything in Germany ... I would personally be very obliged if you, recognizing and appreciating the explained circumstances, would pay me the sum of fl33.-, which for you ... is so little, but for me means so much'.

schreef Max Kywi in een poging geld van de KNSM terug te krijgen.

De Duitse en Oostenrijkse joodse eilandbewoners zagen hun bestaan eveneens bedreigd. Arnold Weinbergs' linnenzaak bijvoorbeeld, die hij na zijn pensionering van Lago Oil als oudedagsvoorziening had overgenomen, ging gedurende zijn afwezigheid failliet. Fred Fischers fotostudio deelde bijna hetzelfde lot. De geïnterneerde joden waren daarom al gauw op de liefdadigheid van de sefardische gemeente aangewezen.

Vijandelijke vreemdelingen

Het is duidelijk dat de internering van de Duitse en Oostenrijkse KNSM-joden en eilandbewoners een vergissing was. Waarom hield gouverneur Wouters ze desondanks achter prikkeldraad?

Het antwoord is simpel. Het was geen vergissing: Duitse en Oostenrijkse joden waren in de ogen van de gouverneur even gevaarlijk als hun fanatieke landgenoten.

'Die vluchtelingen, zowel mannen als vrouwen, hadden door brandstichting in de raffinaderijen en in de havens geheel Curaçao in vlammen kunnen doen opgaan' schreef hij aan de minis-

ter van Koloniale Zaken Welter.

Dit lijkt op paranoïa, maar men moet Wouters' opvatting in de historische context zien. De oud-militair beschouwde zich als de eenzame verdediger van een door Nederland genegeerde kolonie met een actieve NSB- en NSDAP-aanhang onder het personeel van de raffinaderijen.

'Het krioelde daar van de Duitsers', verzuchtte de gouverneur later. Hij zou tot aan het einde van de oorlog volhouden dat joden, vrijwillig of gedwongen, in Venezuela en Colombia onrust hadden veroorzaakt.

De gouverneur voelde zich in zijn opvattingen door het volk gesterkt. De Antillen waren zeer Oranjegezind en iedereen, inclusief de Portugees-joodse bevolking, vond aanvankelijk dat een Duitser een vijand was; jood of niet. Zelfs Mikvé Israel's rabbijn Jesurun Cardozo, later één van Wouters grootste opposanten, vond aanvankelijk dat de gouverneur juist had gehandeld. Het was jammer dat joden, waaronder leden van de congregatie, achter prikkeldraad op Bonaire zaten, aldus de rabbijn, maar het was niet anders.

Dit neemt niet weg dat mijn onderzoek heeft uitgewezen dat Wouters zich in zijn acties ook duidelijk door wrok en vooroordelen jegens deze joden heeft laten leiden; niet alleen vanwege hun nationaliteit maar ook om hun achtergrond. Uit de documenten spreekt een zekere voldoening over zijn acties tegen de joden. De gouverneur en procureur hadden, behalve het feit dat Europees-Nederlandse beleidsambtenaren over het

algemeen sowieso op hun lokale onderdanen neerkeken, een elitaire en ongerechtvaardigd lage dunk van het joodse deel der bevolking; Nederland wist wat goed voor de Antillen was.

Wouters was tevens van mening dat het volk hem diende en niet andersom. Dit had voor de oorlog al enkele malen tot botsingen met de joodse elite geleid. In één geval had de gouverneur slechts met moeite zijn gezicht kunnen redden, een vernedering die hij nooit te boven is gekomen.

Historici hebben op Wouters, recalcitrante houding gewezen in zijn reactie op de publieke opinie en op orders van hogerop. Die kwamen, zo vond de gouverneur, de eilanden niet ten goede. De gedwongen toelating van de knsm-vluchtelingen viel binnen dit kader. Zo ontsloeg de gouverneur een hoge functionaris die hij te verzoenend jegens de vluchtelingen vond en verving hem door een koloniale ijzervreter. Zijn interneringsbeleid was vol tegenstrijdigheden en vriendjespolitiek vierde hoogtij. Waar joodse eilandbewoners zich achter prikkeldraad bevonden, konden zeven Italianen vrij rondlopen; 86 vluchtelingen van door Duitsland bezet grondgebied die in november 1941 tijdelijk onderdak op de Antillen kregen, werden ook niet achter prikkeldraad gezet.⁴ Ironisch genoeg verdedigde Wouters zijn acties jegens de Italianen met het argument dat deze langdurige eilandbewoners niet staatsgevaarlijk waren gebleken, terwijl hij bij de joden hun probleemloze langduren-de eilandverblijf niet als een reden tot vrijlating zag.

Ook al zou het lot van de Duitse en Oostenrijkse vluchtelingen met de vervanging van gouverneur Wouters door Dr. Petrus Kasteel in juli 1942 aanzienlijk verbeteren – gouverneur Kasteel zou hen op 26 augustus van dat jaar toestaan onder zekere restricties het kamp op Bonaire te verlaten en naar Aruba en Curaçao terug te keren. Bijna twee jaar later werden hun werk- en bewegings-restricties opgeheven.

De groep is nooit volledig gerehabiliteerd. Nederland is daarom het enige geallieerde land dat tot aan het einde van de oorlog Duitse en Oostenrijkse Joden als vijanden zou blijven zien en heeft tot op heden geweigerd een financiële genoegdoening te betalen.

Alleen verantwoording aan God en de Kroon

Historici hebben gesuggereerd dat de vijandige opstelling van het gouvernement ten opzichte van Duitse en Oostenrijkse joodse vluchtelingen was ingegeven door de angst voor een toenemende stroom van vluchtelingen. Mijn onderzoek heeft echter uitgewezen dat dit onjuist is. Gouverneur Wouters en Kasteel hebben regelmatig, zij het met mondjesmaat, vluchtelingen binnengelaten. Doch dit betrof vooral Nederlanders in buitengewone omstandigheden of hen die een administratief-economische waarde voor de eilanden hadden. Alexander Silbigers vader was bijvoorbeeld een haveningenieur. Hij arriveerde op Curaçao in maart 1943, gevolgd door het eerste contingent joden die arbeidscontracten op Curaçao en Aruba hadden. Daarnaast hadden de Anrillen weinig van verdere hogere overheidsinmenging te vrezen gehad. Curaçao had zich tot een overslagplaats voor Nederlandse militairen ontwikkeld; Londen begreep dat er voor verdere vluchtelingen geen plaats was.⁵

De werkelijke reden dat gouverneur Kasteel de Duitse en Oostenrijkse joodse vluchtelingen en eilandbewoners wel beter behandeld doch nooit gerehabiliteerd heeft, is dat men hier domweg geen reden voor zag. De wet was de wet, en het was niet aan buitenstaanders om over haar juistheid te oordelen. In een brief aan een vluchteling schreef gouverneur Kasteel dat, hoezeer het hem leed deed joden te kwetsen, hij de wet op Curaçao was en alleen verantwoordig aan God en de Kroon verschuldigd was. Als de vluchteling dit niet kon accepteren dan moest hij zijn heil maar elders zoeken. De vroege vluchtelingen zijn dus slachtoffer van een vijandig politiek klimaat en een hooghartig, kleinzerig koloniaal beleid geworden. Dit is met name evident als men de

handelingen van de Commissie Regeling in Rechtverkeer (Corvo) Willemstad in ogenschouw neemt.

Corvo zag erop toe dat legale en financiële transacties met de vijand de belangen van het Koninkrijk niet schaadden, en had dus direct controle over de financiën en economische activiteiten van de vluchtelingen. De commissie zetelde in Willemstad en bestond uit vooraanstaande Europese en lokale Nederlandse kolonialen. Ze waren van mening dat de knsm-vluchtelingen blij moesten zijn dat ze überhaupt waren toegelaten; ook al kleepte de oorlogswergeving hen sociaal-financieel geheel uit. De leden beschouwden elke kritiek op hun beleid als een uiting van disrespect en ondankbaarheid. Deze vluchtelingen moesten hun situatie met die van hun lotgenoten in Europa vergelijken. Klachten werden dan ook onmiddellijk en met duidelijke rancune afgestraft. Ook al trad Gouverneur Kasteel uiteindelijk tegen de uitwassen van Corvo's beleid op, hij heeft de commissie nooit hierover tot de orde geroepen.

Deze hooghartige koloniale houding maakte het voor de Joodse Gemeente praktisch onmogelijk verandering in de situatie van de vluchtelingen te brengen. Rabbijn Cardozo en de Parnassim (ouderlingen) van de anders zo invloedrijke congregatie Mikvé Israel waren niet in staat te onderhandelen: naar de mening van de gouverneur en van de procureur waren zij ongehoorwaardig en hypocriet.

'Naar mijn smaak teveel geweeklaag en gehuil om "Uw volk, dat 't zoo zwaar heeft" en "wiens land door buitenlanders is bezet" vooral als men na afloop de limousine's ziet, waarmee dit arme volk naar huis rijdt', schreef procureur van der Laan in zijn dagboek. 'Wat minder geweeklaag en wat meer daadkracht had mij beter bevalen.'

De Joodse Gemeente heeft zich daarom vooral met het onderhoud van de vluchtelingen beziggehouden. Rabbijn Cardozo heeft echter met behulp van internationale joodse en vluchtelingenorganisaties via het

Amerikaanse soldaten oefenen in de binnenlanden van Curaçao.

Kabinet in Londen enige veranderingen in het gouvernementele vluchtelingenbeleid weren te brengen. Maar de prijs daarvan was hoog: een slechte verhouding met het gouvernement.

Friendly Aliens?

Het was daarom aan de Duitse en Oostenrijkse Joden zelf om zich aan de wurggreep van de door het gouvernement toegepaste oorlogswetgeving te onttrekken; een haast onmogelijke opgave. Het ontbrak echter niet aan pogingen. Enkele vluchtelingen verzochten, als vijanden van de nazi's vanwege hun joodse origine, door Nederland als 'friendly aliens' beschouwd te worden; een nuance die het gouvernement ontging. Tot groot genoegen van gouverneur Wouters probeerden anderen in Britse militaire dienst te treden om zo het eiland te kunnen verlaten.

Vluchtelingen die konden bewijzen geen vijandelijk onderdaan te zijn, hadden het meeste succes. Drie van hen wisten hun Poolse afkomst te bevestigen en werden van de vijandelijke status ontslagen. De meest opvallende aanval op het koloniale vluchtelingenbeleid kwam van advocaat Govert Ginsberg die argumenteerde dat hij geen vijandelijk onderdaan kon zijn, omdat Duitsland hem zijn nationaliteit had ontnomen. Toen Corvo dit argument naast zich neerlegde omdat Dr. Ginsberg van geboorte een Duitser was, daagde deze de commissie voor

de rechter. Het gerechtshof schaarde zich aanvankelijk aan Corvo's zijde, doch de Hoge Raad vernietigde het vonnis in hoger beroep omdat het gouvernement inmiddels de Nederlands-Indische definitie van een vijandelijke vreemdeling had geadopteerd. Men beschouwde een Duitser of Oostenrijker als een vijandelijke vreemdeling voor zolang de persoon geïnterneerd was.

Omdat gouverneur Kasteel de vluchtelingen op 26 augustus 1942 naar Curaçao en Aruba had laten terugkeren, was Dr. Ginsberg nu een vrij man.

Maar de lange arm van het koloniale bewind sloeg snel en onverbiddelijk toe.

'[Het] gaat het niet aan, dat vreemdelingen hier op Curaçao hetzij rechtstreeks, hetzij door tussenkomst van den Heer Rabbijn ... de wet voorschrijven', klaagde een beleidsambtenaar.

Eén streep van de pen bracht Dr. Ginsberg en de andere 'statenlozen' weer onder controle van procureur van der Laan en Corvo. De commissie beschouwde advocaat Ginsbergs rechtzaak als een persoonlijke aanval en formuleerde vervolgens regels en restricties die het onnodig moeilijk maakten voor de vluchtelingen werk te vinden of te behouden.

'... [I]t appeared to me as if [the Commission] took a list of the ... men, noticed their different vocations, trades or professions, and put a bann (sic) on these, to prevent us from earning a living', klaagde één van hen.

Ten slotte

Het vluchtelingenklimaat op de Antillen zou uiteindelijk verbeteren. Men zag het einde van de oorlog naderen en de bemiddeling van de joodse industrieel Bernhard van Leer had resultaat. Als succesvolle Nederlandse zakenman met een bedrijf op Curaçao had Van Leer het overwicht en het vertrouwen van het Gouvernement dat rabbijn Cardozo en de Parnassim zo heerlijk misten. Door Van Leers bemiddeling hief gouverneur Kasteel, om de verhouding tussen het Gouvernement en de Joodse Gemeente te verbeteren, in maart 1944 de restricties tegen de vluchtelingen op en hij stond toe dat zij onder toezicht van een commissie van joodse notabelen werden gesteld (Corvo behield de financiële controle).

De vluchtelingen zijn na de oorlog echter nooit gerehabiliteerd noch hebben zij een financiële compensatie voor hun verliezen gekregen.⁶ Velen binnen het Gouvernement vonden dat zij nooit op de Antillen hadden moeten worden toegelaten.

Noten

- 1 Op 8 Juni 8 1929 plunderde Venezulaanse verzetstrijder Rafael Simon Urbina met 45 revolutionairen Curaçao. Men ontvoerde de gouverneur en een grote hoeveelheid wapens en geld buit.
- 2 Dit na grote druk van Londen, locale en internationale vluchtelingenorganisaties
- 3 De KNSM betaalde het Gouvernement fl 0,50 per vluchteling, per nacht, doch verhaalde dit later op de vluchtelingen.
- 4 Zij werden in het oude Quarantaine gebouw ondergebracht en mochten onder politiekeleide Willemstad bezoeken.
- 5 Het plan was deze joden naar Suriname af te schepen. Maar omdat de bouw van een kamp vertraagd was, is een groot aantal van hen naar Jamaica gebracht, waar de Britten ruimte overhadden in een kamp dat aanvankelijk voor de inwoners van Gibraltar was gebouwd.
- 6 Een vluchteling heeft met moeite vergoeding kunnen krijgen voor een verrekijker en fototoestel dat het leger hem had ontnomen en vervolgens was kwijtgeraakt.

**De rol van emotie en moraal bij
het lesgeven over de holocaust**

JACOB BOERSEMA

Feiten en voelen

Nu, zestig jaar na het einde van de Tweede Wereldoorlog, is er veel maatschappelijke aandacht voor de holocaust, maar er is weinig bekend over de manier waarop het onderwijs ermee omgaat. Dit artikel gaat in op de hoofdstukken in enkele geschiedenismethoden over de Tweede Wereldoorlog, de jodenvervolgung en de holocaust (of Shoah) en bespreekt op basis van interviews de persoonlijke ervaringen van tien docenten met dit onderwerp.¹

De holocaust is altijd een moeilijk onderwerp geweest om in de les te behandelen. Het gaat immers om het overbrengen van een historisch proces waarin zes miljoen joden de dood vonden.

Lessen over de holocaust zijn een product van de wisselwerking tussen de gebruikte geschiedenismethode, aanvullend lesmateriaal en het verhaal van de leraar. Judith de Beer schreef in het *Auschwitz Bulletin* (jg.48 nr.1, januari 2004) dat dit vraagt om grote didactische vaardigheden van de docent, veel kennis, een duidelijke houding en persoonlijke overtuigingskracht. De hier gepresenteerde bevindingen moeten dan ook in dat licht gezien worden.

De methodes

Er zijn vier geschiedenisboeken voor 3 havo/vwo vergeleken: *Sporen* (2000), *Sprekend Verleden* (2000), *MeMo* (1999) en *Sfinx* (2001).²

Wat als eerste opvalt, is de grote variëteit aan titels van de hoofdstukken waarin de holocaust als onderwerp centraal staat. De verschillende titels lijken een weerspiegeling van de gekozen invalshoek en de context. De ene methode plaatst de holocaust meer in de context van het Derde Rijk, de andere in die van bezet Nederland.

De Nederlandse context heeft als voordeel dat de leerling kan reflecteren op de Nederlandse reactie op de jodenvervolgung tijdens de oorlog, en daardoor ook het naoorlogse Nederland beter leert begrijpen. Een nadeel kan zijn dat de nadruk in de lessen ligt op de vervolging hier ten lande, en niet op de uiteindelijke moord op de joden, die immers buiten Nederland plaats vond.

De context van het Derde Rijk geeft een beter kader om de verwevenheid van het antisemitisme met het nationaal-socialistische regiem te behandelen, vanaf de eerste anti-joodse maatregelen in de jaren dertig in Nazi-Duitsland tot en met de vernietigingskampen in het oosten. Maar deze invalshoek biedt wel minder mogelijkheden voor de behandeling van de jodenvervolgung in Nederland, en de reactie, en rol daarin, van Nederlanders.

Onafhankelijk van de context is het belangrijk te onderkennen dat de aanloop van de holocaust bestond uit verschillende fasen. De fabrieksmatige moord in de vernietigingskampen werd vooraf gegaan door anti-joodse maatregelen die steeds extremer werden. Dit gebeurde eerst in Nazi-Duitsland, later, in versnelde vorm, in de bezette gebieden. Een zinvol begrip van de holocaust veronderstelt dat dit proces in de lessen zorgvuldig in kaart wordt gebracht.

Sporen en *Sfinx* kiezen voor de context van het Derde Rijk.

Sporen gebruikt als titel het koepelbegrip 'racistische samenleving' als de politiek van de nazi's in de jaren dertig ten opzichte van de joden wordt beschreven. Het leerboek is zeer volledig in de weergave van de verschillende fasen van de holocaust. De methode gaat niet alleen in op de historische wortels van het antisemitisme en de inhoud van de rassensleer van de nazi's, maar bespreekt onder de kop 'Van uitsluiting tot volkerenmoord' ook de stappen die de nazi's namen tegen de joden: de discriminatie in het openbare leven, de invoering van de gele ster, het ontslag, het huwelijksverbod, de werk-

Jacob Boersema is bezig aan zijn master Holocaust- en Genocide Studies aan de UvA. Tijdens zijn stage bij de Anne Frank Stichting schreef hij een onderzoeksrapport over holocaustonderwijs in de praktijk.

Controle van persoonsbewijzen op de Nieuwezijds Voorburgwal in de zomer van 1942 (foto NIOD). Behalve een J in het persoonsbewijs was nu ook het dragen van de gele ster verplicht.

kampen, de eerste massale handmatige moorden en de uiteindelijke moord in Auschwitz door middel van gaskamers, de 'industriële moordmachine' zoals *Sporen* het noemt.

De gekozen titel maakt niet duidelijk dat het bij de nazi's vooral ging om antisemitisme en dat het antisemitisme/racisme uiteindelijk uitdraaide op een massamoord. De wijze waarop de jodenvervolgung zich in Nederland afspeelde blijft in deze benadering buiten beeld.

Memo heeft ongeveer dezelfde invalshoek als *Sporen*, en is even uitgebreid in het behandelen van de verschillende stappen, maar gaat ook nog hier en daar in op de jodenvervolgung in Nederland. Vandaar misschien de gekozen hoofdstuktitel 'De jodenvervolgung', een veelgebruikt synoniem in Nederland voor de holocaust, hoewel het daarvan slechts een deelaspect lijkt aan te duiden.

Sfinx behandelt aan de hand van bronnen de opeenvolgende verschillende anti-joodse maatregelen, en de uiteindelijke massamoord, maar doet dit aanmerkelijk oppervlakkiger dan *Sporen* en *Memo*.

Sprekend Verleden behandelt als enige methode de holocaust bewust in de context van de Nederlandse bezettingsgeschiedenis. Het boek noemt daarom alleen de verschillen-

de stappen op weg naar de jodenmoord in de Nederlandse situatie. Het gevolg van deze invalshoek is dat niet alleen de holocaust anders wordt belicht, maar ook de bezetting in een ander daglicht komt te staan. Het boek stelt bijvoorbeeld heel duidelijk dat de belangrijkste maatregelen van de nazi's gericht waren tegen joden. Bij *Sporen* en *Sfinx* blijft dit aspect van de bezetting onderbelicht.

Verzet, aanpassing en collaboratie

Gezien de Nederlandse situatie is de reactie van de omstanders op de voltrekking van de jodenvervolgung een belangrijk gegeven dat niet mag ontbreken in de lessen. Nederlanders hadden de keuze zich actief te verzetten: protesteren tegen anti-joodse maatregelen, ze konden joden helpen onderduiken of weigeren mee te werken aan de vervolgung. Ze konden zich ook aanpassen: een andere kant op kijken, gewoon het eigen werk doen of dit nu wel of niet bijdroeg aan de deportatie van duizenden joden. Of men kon actief collaboreren, voor de Duitsers gaan vechten of werken.

Wat betreft de reactie van Nederlanders zouden deze posities moeten worden behandeld. En niet alleen de keuzemogelijkheid, maar ook de historische realiteit: het geringe verzet, de meer algemene aanpassing en ook de mate van collaboratie. Ik ben van

mening dat gedragskeuzes geproblematiseerd en gemoraliseerd moeten worden: dus niet alleen de dilemma's die bepaalde keuzes met zich mee brachten, maar ook rekening houden met de verschrikkelijke consequenties voor de joodse minderheid in Nederland.

Sporen is de enige methode die de mogelijkheid tot verzet als dilemma in de tekst presenteert. De auteurs van dit deel stellen echter vast, dat de meeste mensen zich aanpasten. Het boek vermeldt ook als enige de medewerking van Nederlandse ambtenaren, politie en spoorwegen aan de jodenvervolgung. De andere methodes behandelen deze zaken mondjesmaat. *Memo* maakt melding van het feit dat er weinig actief verzet was. *Sfinx* vermeldt het gebrek aan verzet en geeft tegelijk de oorzaak daarvoor: 'de angst voor de zware straffen van de Duitsers'. Het betreffende hoofdstuk gaat ook in op collaboratie en de opkomst van de NSB tijdens de oorlog, evenals de vrijwilligers voor de ss. *Sprekend Verleden* gaat vooral in op het Nederlandse verzet.

Vragen en opdrachten

In de opdrachten komen dilemma's aan bod, waarbij de leerling uitgedaagd wordt zich in te leven en over historische keuzes na te denken. Het volgende voorbeeld maakt duidelijk hoe ingewikkeld het maken van deze opdrachten in feite is. In welke situatie kan en moet een leerling zich bijvoorbeeld nog emotioneel inleven? *Sfinx* vraagt de leerling om zich voor te stellen dat hij of zij gedeporteerd wordt – en welke tien dingen je dan zou meenemen. Aan de historische ironie van deze vraag – het feit dat joodse mensen hun spullen direct kwijt raakten bij aankomst in het concentratiekamp – wordt door de stellers voorbijgegaan.

Het mag verwacht worden dat, als er een moreel oordeel van de leerling gevraagd wordt, er in het hoofdstuk, naast de historische feiten, ook aandacht wordt besteed aan normen en waarden. Dit is niet altijd het geval. *Sporen* bijvoorbeeld vraagt de leerling welke waarden en normen maken dat Hitlers rassenideologie

onjuist is. In de leestekst wordt alleen de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog behandeld, waarbij de waarden van de nazi's centraal staan. Waarden die we tegenwoordig aanhangen, zoals de universele geldigheid van mensenrechten, komen in de tekst niet voor. Toch wordt van de leerling verondersteld dat hij weet wat mensenrechten zijn en hoe die zich verhouden tot de rassensideologieën van de jaren dertig. Het is de vraag of leerlingen op deze manier leren wat de bedoelde waarden en normen nu precies zijn.

De lespraktijk

Tien docenten werden geïnterviewd, vijf op verschillende scholen in Utrecht en vijf in Amsterdam. De tien scholen zijn zo gekozen dat een grote variëteit in de leerlingenpopulatie werd bereikt.

Gemiddeld worden op de scholen die ik bezocht tien tot vijftien lessen besteed aan de Tweede Wereldoorlog, over een periode van vijf weken. Meestal werden de lessen ingedeeld aan de hand van het lesboek. Docenten maken ook gebruik van video's en gaan soms met leerlingen op excursie. Van alle verschillende onderwerpen die onder het thema de Tweede Wereldoorlog behandeld worden, blijkt de holocaust de leerlingen altijd erg te boeien en te raken. Vooral de vraag hoe de holocaust heeft kunnen gebeuren, houdt de leerlingen bezig.

Ongeveer de helft van de docenten bespreekt de holocaust in het kader van de Nederlandse geschiedenis. De andere docenten plaatsen de holocaust vooral binnen de Duitse context en de gebeurtenissen in de jaren dertig in Duitsland. Een opvallende bevinding is dat op enkele scholen de Nederlandse bezetting niet meer apart wordt behandeld.

De kennis over joden bij leerlingen is over het algemeen gering en daar wordt in de lessen ook weinig aan gedaan. De leraren komen bij de leerlingen veel vooroordelen tegen. Vooral bij leerlingen uit Marokko en Turkije, maar ook zijn ze regelmatig te vinden bij autochtone leerlingen.

Sommige docenten vinden het belangrijk om verbanden te leggen tussen het heden en het verleden. Anderen vinden juist dat de nadruk moet liggen op de historiciteit van de gebeurtenissen.

Een aparte kwestie is de verbinding die door veel leerlingen, maar ook door enkele leraren, gemaakt wordt tussen de huidige politiek van Israël en de holocaust. De meeste leraren vinden dat je de koppeling niet uit de weg moet gaan, maar dat je duidelijk moet uitleggen dat de historische situaties totaal verschillend zijn. Een probleem is wel dat de discussie vaak veel emotie met zich meebrengt en daardoor veel tijd vergt – die er niet is.

Emoties in de klas

Verskillende docenten geven aan dat zij graag zouden willen weten hoe je het beste met de emoties die dit onderwerp oproept om zou kunnen gaan. Velen hebben ervaring met geëmotioneerde leerlingen, vooral bij het gebruik van video's in de les. De docenten zijn van mening dat emoties een belangrijk middel zijn om leerlingen te betrekken bij de les en ze aan te zetten tot nadenken. Hierbij wordt een 'shokeffect' niet uit de weg gegaan. De methode om leerlingen zich emotioneel te laten inleven in bepaalde situaties, is zeer geliefd en leraren vinden het een belangrijke vaardigheid. Ze blijken echter nogal te verschillen in hun keuzes van situaties hiervoor. Sommige inlevingsoefeningen lijken veel van de leerlingen te vragen. De voorbeelden die een docent noemt illustreren dit: *'De leerlingen zich te laten inleven, dat probeer ik op te wekken. Bijvoorbeeld door het voorbeeld van de machinist die de treinen heeft bestuurd, of dat mensen hun eigen graf moesten graven... Je kunnen inleven vind ik het belangrijkste doel van mijn lessen over de jodenvervolgung. Dit kan bijvoorbeeld door een verhaal te vertellen over de selectie bij het treinstation, de scheiding van moeders en kinderen in twee aparte rijen.'*

Hoewel de leraren zich bewust zijn van de emotionele component, besteden sommigen er met opzet

weinig specifieke aandacht aan. Een docente vertelt bijvoorbeeld: *'Tijdens mijn lessen wordt niet speciaal aandacht besteed aan emoties. Ik weet ook niet wat ik daar precies mee zou moeten doen. Ik vind het belangrijk dat leerlingen emoties verwerken en dat ze zich afvragen waarom ze die emoties hebben, wat ze dan 'zo erg' vinden. Het is meer 'verwerking' dan 'benutting'. Ik vind het heel moeilijk wat ik er precies mee zou moeten doen.'*

Lessen leren

Gevraagd naar de lessen die leerlingen zouden moeten leren uit de holocaust legt de meerderheid van de docenten de nadruk op de nuance en het schetsen van het 'grijze' morele gebied in de oorlog. Leraren willen dat hun leerlingen inzien dat keuzes maken niet makkelijk was en dat de gevolgen van bepaalde keuzes vaak onduidelijk waren.

De meeste leraren proberen dilemma's duidelijk te maken zonder te preken. Onder preken verstaan ze het aanbevelen van 'de goede keuze'. Men wil uitdrukkelijk geen dominee zijn. Toch vinden veel docenten wel idealistisch en vinden ze het aanleren van een kritische houding belangrijk. Ze willen leerlingen waarschuwen dat iets dat in het begin vrij onschuldig lijkt, afschuwelijk kan eindigen. Zoals een docente stelt: *'Ik hoop dat mijn leerlingen toch gaan nadenken, dat ze merken dat keuzes maken niet zo makkelijk is en dat sommige dingen jezelf ook kunnen gebeuren. Het 'nooit weer': waar begint het, en waar houdt het op? (...) Ze moeten de vraag stellen: Hoe zou ik het doen? Ze moeten kritisch worden ten opzichte van de ontwikkelingen. Daarvoor zijn hedendaagse voorbeelden heel belangrijk. Dat leerlingen zien dat dingen niet uit de lucht komen vallen. Dat je ontwikkelingen vaak eerder begrijpt, door in de geschiedenis te duiken. Wat doe je met de eerste signalen?'*

Hoewel de geïnterviewde docenten bijna allemaal vinden dat de jodenvervolgung nooit meer mag plaatsvinden, gaat geen enkele docent echt in op de vraag wat nu moreel beter gedrag was in de oorlog.

'Nooit meer Auschwitz'

Meer aandacht voor de rol van emotie in het onderwijs over de holocaust is geboden. Empathie, het je kunnen inleven, is een essentiële vaardigheid bij het bestrijden van antisemitisme en racisme.¹ Maar ook de plaats van ethiek in het onderwijs, het denken over goed en fout, moet worden herzien, omdat alleen zo het adagium 'nooit meer' echt invulling krijgt.

Het is positief te merken dat de docenten die ik sprak, zich bewust zijn van het feit dat de holocaust een emotioneel lesonderwerp is en dat ze het aanleren van empathie, inlevingsvaardigheden, belangrijk vinden.

Het is zoals een docent zei:

'Geschiedenis geven doe je vanuit je hart, niet uit je hoofd, je moet je kunnen inleven in andere mensen. Geschiedenis hoort bij de menswetenschappen.'

Met betrekking tot de holocaust gaat het hierbij natuurlijk om je te kunnen inleven in de pijn die andere mensen wordt aangedaan door middel van racisme, discriminatie, vervolging en geweld. Emoties voeden het morele beoordelingsvermogen.

Het ontwikkelen van inlevingsoefeningen vraagt veel van leraren en lesboeken. Inleving is een subtiële vaardigheid. Er is een essentieel verschil tussen leerlingen laten nadenken over wat het betekent, en hoe het voelt, om bijvoorbeeld van school te moeten omdat je joods bent, of wat het is om je eigen graf te graven, om het maar cru te zeggen.

Dit is geen pleidooi voor het vermijden van de gruwelijkheden tijdens de holocaustlessen, allesbehalve, maar het eerste voorbeeld staat simpelweg dichterbij de belevingswereld van de leerling. Het biedt daarom meer emotionele aanknopingspunten voor de leerling dan het tweede.

Met betrekking tot de ethiek domineert in het Nederlandse holocaust onderwijs het *dilemma denken* als moreel perspectief. Leraren lijken huiverig om wat betreft de holocaust duidelijk een moreel standpunt in te nemen en dit over te dragen aan de leerling. Ze zien dat ook niet echt als hun taak. Volgens hen moeten leerlingen vooral de complexiteit en

nuances van de keuzes in de oorlog inzien en daar zelf een moreel oordeel over vellen. Anders gezegd, het duidelijk maken van de (morele) keuzes die mensen hadden, wordt gesteld boven het waarderen van deze keuzes. Nog anders gezegd, het lijkt belangrijker te worden gevonden duidelijk te maken hoe moeilijk het was om joden te helpen, dan te wijzen op het goede van het helpen van joden, en de noodzaak daarvan voor hun overleven.

De dominantie van het dilemma denken lijkt voort te komen uit twee zaken. Ten eerste de educatieve/pedagogische opvatting dat leerlingen zelf tot een moreel standpunt moeten komen en dat hier geen sturing van de leraar in past.

Een zeer aanvechtbare stellingname. Onderzoek wijst uit dat het juist uiterst belangrijk is dat de school, en de leraar, actief bijdragen aan het morele beoordelingsvermogen van leerlingen.⁴ Waarden zoals de rechtsstaat en democratie moeten juist ook op scholen geleerd worden. Terecht dat dit in de huidige discussie over kritisch democratisch burgerschap en waarden in het onderwijs onderkend wordt.

Ten tweede een nog immer voortbestaande ambivalente houding tegenover de Nederlandse rol tijdens de bezetting. Rekenschap geven van het verleden is een moeilijk, langzaam voortschrijdend maatschappelijk proces, dat pas als laatste de schoolbanken bereikt. Dit geldt specifiek voor pijnpunten in het verleden. De moord op 104.000 Nederlandse joden, zonder noemenswaardig protest en met medewerking van velen, is een groot pijnpunt.

Een goed recent voorbeeld van deze ambivalentie in onderwijsmateriaal over de Tweede Wereldoorlog is het stripboek *De Ontdekking*.⁵ De ontdekking van het stripverhaal bestaat eruit, dat de hoofdpersonen erachter komen, dat een Amsterdamse politieagent niet alleen geholpen heeft joden te deporteren, maar ook een bevriend joods meisje heeft helpen onderduiken. De politieagent staat zo symbool voor de complexiteit van de in de oorlog gemaakte morele keuzes. Maar onvermijdelijk komt de

agent, door zijn centrale rol in de strip, ook symbool te staan voor de gemiddelde houding van het Amsterdamse politiecursus ten opzichte van de deportatie van de joden. Het aantal politieagenten dat joden hielp is echter ontstellend klein, die ene die dat wel deed, is blijkbaar net in deze strip gekomen.

Het lijkt alsof de meegaande houding van een groot deel van de Nederlandse samenleving tijdens de bezetting velen nog steeds in verlegenheid brengt. Wellicht verklaart dit de terughoudendheid om een redder van joden een held te noemen en te wijzen op belangrijke deugden als morele moed, tegenover verwerpelijke vormen van lafhartigheid, onverschilligheid of simpelweg fout gedrag. Niemand ontkent dat morele keuzes moeilijk zijn, dat ze goed doordacht moeten worden, in het leven en in de les. Maar om het begrip 'nooit meer Auschwitz' daadwerkelijk invulling te geven, moeten geschiedenislessen meer doen dan dilemma's schetsen. Het gaat er uiteindelijk om welke keuzes mensen maakten, en dat moet ook in de les centraal staan.

Noten

- 1 Met dank aan de leraressen en leraren voor hun medewerking.
- 2 In deze tijd van voortdurende veranderingen in de eisen die aan het geschiedenisonderwijs worden gesteld en de bijselling/herschrijving van bestaande methoden, is het goed mogelijk dat een oudere of nieuwere druk van het betreffende deel weer anders is. Red.
- 3 De stelling dat empathie als centraal onderwerp noodzakelijk is binnen holocaust educatie wordt al jaren verkondigd door voormalig hoogleraar in het onderwijs over de Shoah, Ido Abram.
- 4 Zie: M. de Winter (2004) *Opvoeding, onderwijs en jeugdbeleid in het algemeen belang. De noodzaak van een democratisch-pedagogisch offensief*. WRR, webpublicatie nr.1.
- 5 Eric Heuvel, *De ontdekking* (stripboek uitgegeven door de Anne Frank Stichting en het Verzetsmuseum Friesland, 2003)

*'Opdat diens naam uit Israel niet
uitgewist worde ...' (Deut.)*

MARIA VAN HAPEREN

Digitaal monument voor vervolgte joden in Nederland

Het digitale monument dat onder auspiciën van het ISSG wordt opgericht voor de joden die in Nederland tijdens de oorlogsjaren werden vervolgd en omkwamen, is als alles volgens plan verloopt, vanaf 27 april online. Al eerder kondigde één van de belangrijkste initiatiefnemers, emeritus-hoogleraar Isaac Lipschits, aan dat er druk aan dit grootse monument werd gebouwd en dat het moment nabij was, dat iedereen daarvan kennis kon nemen. Maar nu, met de zestigjarige herdenking, is toch echt het uitgelezen moment aangebroken voor de officiële lancering. Niet helemaal volgens de oorspronkelijke opzet, want daarvoor kwamen er te veel protesten tegen vermeende schending van privacyregels, maar toch: een nieuwe en unieke bron voor onderzoek en onderwijs. Tenminste, dat zal het worden. Voorlopig slechts een bijzonder eerbetoon voor de vervolgte joden in het Nederland van 1940 -1945.

Vught ligt er op de twaalfde december, als *Kleio* Ies Lipschits voor de eerste keer spreekt, nogal grauw en verlaten bij. Een mistnevel sluimert op de akkers en het dorp biedt een troosteloze aanblik. Vanaf de snelweg de bordjes volgend, is het ongeveer tien minuten over kronkelende wegen rijden naar de strengbewaakte Koepelgevangenis en het daarnaast gelegen Nationaal Monument Kamp Vught, het voormalige Konzentrationslager Herzogenbusch. Op de parkeerplaatsen is geen hond te bekennen. Slechts vijf auto's staan dichtbij de ingang geparkeerd. In de ontvangsthallen zitten twee dames achter de balie om de gasten te ontvangen die naar Lipschits' lezing komen luisteren. *Kleio* ontwaart hem in de kantine, waar hij, eenzaam aan een tafeltje gezeten, welwillend een paar leerlingen voor een schoolkrant-interview te woord staat.

Lipschits: 'Tot op het moment van mijn emeritaat als hoogleraar eigentijdse geschiedenis in Groningen, in 1990, heb ik me nooit professioneel bezig gehouden met de Sjoa. Op mijn uitdrukkelijk verzoek, want ik kon en wilde me niet op een professionele afstand van de vervolging en moord op de joden houden. Ik ben een historicus van de oude stempel en vind dat je naar een zo groot mogelijke objectiviteit moet streven. Maar het onderwerp heeft me natuurlijk wel altijd bezig gehouden. Het was dan ook een opluchting dat ik na mijn Vut hieraan wel aandacht kon besteden. In 1992 verscheen *Onbestelbaar*, over mijn, in Auschwitz, vermoorde familieleden. Echter niet alleen hun naam, maar ook die van alle joden die in Nederland zijn vervolgd, mag niet in de vergetelheid geraken. Of zoals een belangrijke joodse traditie verwoord 'opdat diens naam uit Israël niet uitgewist worde.'

Wanneer een gehuwde man zonder kinderen komt te overlijden, dan moet zijn vrouw met een zwager, een broer van de man, trouwen en kinderen krijgen. De naam van de overleden echtgenoot gaat niet verloren, omdat de zoon uit het tweede huwelijk de naam zal dragen van de overledene.

Het is deze zinsnede uit Deuteronomium die voor mij eigenlijk de emotie weergeeft waarom ik dit monument graag wil oprichten. In de joodse traditie is iemand niet echt dood, zo lang hij herinnerd wordt.'

Gewist

'In de Tweede Wereldoorlog zijn hele familietakken gewist. Van de meer dan 135.000 Nederlandse joden zijn er zo'n 107.000 gedeporteerd en

'Ik zie dit als een eer.

Het is een monument voor de joodse gemeenschap.'

Isaac Lipschits (foto Maurice Kappé).

daarvan zijn maar ongeveer 5000 mensen teruggekeerd. Met het monument moeten alle namen terugkomen in de herinnering. Omdat we ook de namen vermelden van Poolse en Duitse joodse vluchtelingen die aan het begin van de oorlog in Nederland verbleven, kom je toch al gauw op 110.000 namen. Van elke persoon komen bovendien niet alleen de naam, maar allerlei nader bekende gegevens op de site.

Waarom het een Digitaal Monument wordt? Er is immers al een dik boek met de namen van de vermoorde joden, *In Memoriam*, maar daarin staan fouten. En het is alleen voor mensen van wie geen graf bekend is. De joodse mensen die bijvoorbeeld in Vught, Amersfoort of Westerbork zijn doodgeschoten, staan er niet in. En ook mijn grootvader, die aan de vooravond van de deportaties gewoon in zijn bed van ouderdom overleed, staat er niet in. Bovendien wilden we iets maken dat interactief is. Iemand bij het Centraal Joods Overleg stelde voor om de gegevens te digitaliseren en voor iedereen beschikbaar te maken, zodat ook later nog informatie kan worden toegevoegd.

Inderdaad, het is een hele onderneming, want alle namen en bijzonderheden moeten met de hand worden ingevoerd.

Gedeeltelijk doe ik het zelf. Dat verbaast u waarschijnlijk. Een monnikenwerk, jawel, duizenden biografische schetsen, waarschijnlijk zo'n dertigduizend, omdat de invoering is gebaseerd op het gezin. Op de kleinste mogelijke eenheid.'

Lijsten

Voor de financiering van het monument was vijf miljoen beschikbaar.

Lipschits: 'Gulden, nog niet omgerekend naar de euro. Daarvan is drie miljoen gegaan naar het opzetten van het project en twee miljoen naar het onderhouden van het monument. Het geld komt van het Verbond van Verzekeraars en Banken en maakt onderdeel uit van een overeenkomst over de afhandeling van oorlogspolissen. Het monument wordt dus gefinancierd uit het fonds van Maror.

Herinnert u zich nog die rel rond de joodse tegoeden en rond het Liro-archief? Dat archief van de Duitse roofofbank Lipmann - Rosenthal,

waar de joden hun bezittingen moesten inleveren? Veertigduizend kaarten van het Liro zijn in 1997 teruggevonden. Dat zorgde voor een enorme rel, omdat bij nadere beschouwing bleek dat ambtenaren zich van alles hadden toegeëigend in een soort van loterij.

Het archief van het Liro, het bedrijfsarchief van de Niederländische Aktiengesellschaft für Abwicklungen von Unternehmungen (NAGU) en het archief van de organisatie Jokos boden een schat aan informatie. De Duitsers legden zorgvuldig vast wat ze van joden roofden.

In 1942 verordonneerden ze dat joden al hun kunstvoorwerpen en kostbare bezittingen moesten inleveren. Die lijsten met kostbare voorwerpen zijn nu een waardevolle bron.

Daarnaast lieten de Duitsers inventarislijsten aanleggen van de inboedel van de verlaten woningen. Die huizen werden gepulsd, leeggehaald door het Amsterdamse verhuisbedrijf A. Puls.

De inboedellijsten van de firma Puls zijn voor het Digitale Monument van onschatbare waarde. Je kunt namelijk precies zien wat mensen in huis hadden. Kamer tot kamer staat erin beschreven. Wat hadden ze in de hal staan en hangen? Een kleerborstel aan de muur. Wat er op de vloer lag: een loper. In de keuken twee hanglampen, een canapé, een kolenfornuis, een tafel met een kleed erop en vijf branders, wat voor stoelen, hoeveel bedden, wat er in de kasten lag. In de tuin een tuinhuisje. Totaal absurd.

Denk vooral niet te gering over de enorme hoeveelheid aan informatie die uit deze gegevens te halen is. Tot in de kleinste details staat alles beschreven. Aan de hand daarvan kun je reconstrueren hoe de joden leefden vlak voordat ze werden gedeporteerd. We kunnen niet alleen vertellen *wie* er woonden, maar ook *hoe* ze woonden.

Uit de archieven is nog zoveel informatie te halen. Een paar maanden gelden ontdekten we de geboorte- en trouwregisters uit Westerbork, in het archief van Beilen. Weer een nieuwe bron van informatie. Geen bevol-

kingsgroep in Nederland is zo gedetailleerd beschreven als de joden vlak voor de deportaties.'

Treffers

'De basis van de website vormen de gezinnen. Op het monument staan kleine staafjes in zeven soorten en verschillend van kleur. Voor alle leeftijdsoorten een aparte kleur. Zo zijn mannen boven de 21 blauw en is rood voor vrouwen boven de 21, half zo groot en groen is een jongen tussen de 6 en 21 jaar, en half zo groot en geel is een meisje in dezelfde leeftijdscategorie. Joodse instellingen krijgen een lange horizontale balk. Plaats de cursor op een willekeurige plaats of balk en er komt een naam tevoorschijn. Je kunt ook een naam intikken en kijken wat voor treffers eruit rollen.

Zal ik het eens laten zien? Kijk, ik tik Louis Swaab, dat was een vriendje van me. Bij Louis Swaab krijg je drie treffers. Een ervan is een jongetje van tien jaar, net als ik toen. Klik daarop en het hele gezin van Jozef Swaab, met alle namen, komt eruit rollen. Ze woonden in de Agniesestraat in Rotterdam, net als wij.

Weet u wat ook zo mooi is aan dit monument? Je komt veel meer te weten over de gewone mensen. Informatie over vips was er al, maar nu krijgt ook de gewone marktkoopman, zoals mijn vader was, weer zijn naam en plek, net als mijn moeder, zus en broers. Ons ouderlijk gezin: Sander Lipschits. Mijn broer Maurits staat nu nog bij het gezin, terwijl hij net was getrouwd. Zo'n onvolkomenheid moet nog uit de gegevens worden gehaald, want Maurits heeft vanwege zijn huwelijk recht op een eigen gezinsplek.

Ziet u hier, Sam Alexander Behr, zeven maanden oud, omgekomen in kamp Vught. Geboren op 6 oktober 1942, overleden 18 mei 1943. Opdat ook zijn naam niet uit Israël wordt uitgewist ...

Mijn nichtje, dat in 1939 werd geboren en nauwelijks heeft geleefd. En Levie Drielsma, sprak maar tien woorden per jaar, maar fluiten kon hij als een groot musicus. Gekke

Lowietje noemden ze hem en vandaag de dag zou je hem waarschijnlijk achterlijk noemen.

Al deze informatie, daar gaat het mij om. De laatste naam komt trouwens uit een boek. Heel veel informatie kun je halen uit van die plaatselijk verschenen boeken over de oorlogsjaren, herinneringsboeken. Via via komen die weer bij ons terecht.

Een lege staaf bij een familie betekent dat iemand de oorlog heeft overleefd. Over die persoon staat dan niets vermeld. Ook geen naam. Dat is in verband met de bescherming persoonsgegevens. We hebben te maken gehad met een proces en de rechter besliste dat een overledene een dergelijke bescherming niet heeft. Op verzoek van de rechter geven we dus geen gegevens over de leeftijd of het geslacht van het familielid dat overleefde, wel bij doden. Pijnlijk informatie, of iemand een misdadiger was, dat komt er ook niet in. Pas geleden heb ik politiedossiers en politiebladen doorgenomen. Als je dan leest over die joodse 'misdadiger' die weigerde om zijn eigen fiets in te leveren, ja kijk, dat dan natuurlijk weer wel.

Voor mij voelt het als een persoonlijk falen als ik iemand niet kan plaatsen. Dan lees ik in het Algemeen Politieblad over een vondeling, wetende dat alle vondelingen werden aangemerkt als een joods kind. Of over een lijk van een joodse man, dat uit de gracht is gedregd. Mensen zonder naam, die geen plaats krijgen. Daarvan lig ik 's nachts wakker.'

'Ik zal nog eens iets navrants tonen. Het aantal joodse kinderen dat werd geboren tijdens de oorlogsjaren. Kijk, dan voer je 1942 in, komt er een getal van 591 uit; in 1943 zijn het er 267; in 1944 nog slechts 19 en in 1945? ... Geen. Ik kan ook kijken hoeveel kinderen er zijn geboren op dezelfde dag als ik: 19 november 1930. Drie mensen: Mozes Waterman, vermoord in Auschwitz op 19 augustus 1942, Clara Stouwer vermoord in Sobibor op 11 juni 1942 en Hendrina van Delft, vermoord in Auschwitz op 26 oktober 1942.'

En het onderwijs?

Of er al duidelijk omschreven plannen zijn om het Monument te gebruiken voor het onderwijs?

Lipschits: 'Het bewaren van de herinnering aan allen die als jood tijdens de Duitse bezetting in Nederland zijn vervolgd en de oorlog niet hebben overleefd, is de belangrijkste doelstelling van het digitaal monument, maar één van de nevendoelstellingen is het digitaal monument bruikbaar maken voor educatie over de Sjoa. Zo bestaan er plannen om lesbrieven te maken, maar die zijn nog lang niet klaar.

Dat wil trouwens niet zeggen dat er op scholen nu reeds geen nuttig gebruik zou kunnen worden gemaakt van het digitaal monument. Leerlingen zullen door het visiteren van de website sowieso meer persoonlijk betrokken zijn bij wat er tijdens de Sjoa is gebeurd.

Voor joodse leerlingen spreekt dat uiteraard vanzelf: zij kunnen via het monument nagaan wie hun omgekomen familieleden waren, waar en hoe ze woonden, hoe ze aan de kost kwamen, of ze lid waren van verenigingen, aan sport deden.

Voor niet-joodse leerlingen kun je proberen dit op een andere manier te bereiken. Ik kan me voorstellen dat een docent met zijn klas nagaat of er in de straat of wijk of dorp waar de betrokken school staat joden woonden. En dan kun je van die joden nagaan hoe ze woonden, hoe ze aan de kost kwamen enzovoort.

Je zou je ook specifiek op leeftijdgenoten kunnen richten: een leerling of groep leerlingen van bijvoorbeeld 12 tot 14 jaar zou kunnen nagaan welke joodse leerlingen in die leeftijdsgroep in bijvoorbeeld 1941 in de straat/de buurt/het dorp woonden: hoe was de gezinssamenstelling van die joodse leerlingen? Wat deden hun ouders? Hoe woonden zij?

Je kunt ook denken aan een zoekopdracht voor één leerling. Om een voorbeeld te geven: ik krijg brieven van mensen die zich een vroegere vriend(in) of buurjongen/meisje herinnerden. Stel dat een kind van zo'n informant wil nagaan wie dat vroegere vriendje/buurmeisje was, hoe die leefde, naar welke school het

Amsterdam februari 1943. St. Anthoniebreestraat in de joodse buurt (illegale foto van G.H. Krüger). Op bladzijde 26 de joodse zondagsmarkt in de Vilenburgstraat voorjaar 1941. Beide collectie NIOD.

ging, wat de ouders deden, of er broertjes of zusjes waren?!

Een andere manier om huidige leerlingen op een meer persoonlijk vlak bij het gebeuren van de Sjoa te betrekken zou kunnen zijn door de leeftijdsgenoot van toen op te sporen. Dat klinkt wat mysterieus, maar ik bedoel het volgende: stel dat Henk op 19 november 2005 zijn vijftiende verjaardag viert. Henk is dus geboren op 19 november 1990. Hij zou dan kunnen nagaan welke joodse kinderen een halve eeuw eerder zijn geboren (19 november 1940): wie waren dat, wat is er met hen gebeurd, hoe leefden ze? En zo kan ik nog wel even doorgaan.

Voor de hogere vormen van onderwijs als het Vwo kan ik wel ingewikkelder zaken voorstellen. Bijvoorbeeld over de beroepsstructuur (vader is winkelier, kan ik andere joodse winkeliers vinden?), over een bepaald beroep (zoals de diamantbewerkers), over een demografisch aspect (de gezinsgrootte in de typi-

sche joodse proletarische wijken), over de rol van joden in de leiding van politieke partijen en in de vakbeweging.

Nooit af

Het Digitaal Monument is helemaal interactief. Iedereen die nog materiaal heeft liggen, wil ik van harte uitnodigen om iets in te sturen. Met name in foto's zijn we zeer geïnteresseerd. Er moet nog zoveel onder de mensen zijn.

Je kunt wel stellen dat dit een monument is dat eigenlijk nooit af komt. Zeven dagen in de week ben ik er mee bezig. Niemand hoeft echter medelijden met me te hebben, want ik zie dit als een eer. Het is een monument voor de joodse gemeenschap.

**Hoe de ene onderwijsvernieuwing
de andere om zeep dreigt te helpen**

GREETJE DE VRIES

Waarom Napoleon tijdens de Eerste Wereldoorlog Rusland binnenviel

Het schoolvak geschiedenis mag zich over een behoorlijke belangstelling verheugen. Het maatschappelijk belang van het vak wordt zelfs door politici en ambtenaren onderschreven. Scholieren behoren via het onderwijs te worden voorbereid op hun toekomstige positie als staatsburger. Zij moeten weten in wat voor land en wereld ze leven. De rol die geschiedenis hierbij speelt wordt door niemand betwist.

Daarnaast wordt veel historisch werk gepubliceerd én gelezen ook! Geert Mak verricht in dit opzicht bijna eigenhandig wonderen.

Toch werd Pim Fortuyn (bijna) tot de Belangrijkste Nederlander Aller Tijden gekozen. Hoe kan dat? Waarom werd het niet Van Leeuwenhoek? En waarom behoorde Thorbecke zelfs niet tot de genomineerden? Wat schort er aan de collectieve kijk op ons eigen verleden?

De discussie over het geschiedenisonderwijs is inmiddels in alle hevigheid losgebarsten.

Maar er is meer aan de hand. 'Onverstoorbaar gaat het project verder, op zoek naar nieuwe motieven, leunend op oude afspraken, maar verstoken van een nuchtere ratio', schreef de commissie-Duivesteijn in haar rapport over de totstandkoming van megaprojecten bij de spoorwegen. Over megaprojecten in het onderwijs kan hetzelfde worden gezegd.

De ene onderwijsvernieuwingsoperatie is nauwelijks goed en wel achter de rug, of de volgende staat al weer op stapel. Historici hebben inmiddels nagedacht over een verbeterd schoolvak geschiedenis.

De volgende onderwijsvernieuwingsgolf dreigt deze recente opzet van het vak echter nu al in de wielen te rijden.

'Ze weten niets meer...'

De meest gehoorde klacht is dat Nederlandse scholieren, die het vak geschiedenis tot en met het eindexamen havo en vwo volgen – naar schatting iets meer dan de helft van het totaal – de school verlaten met te weinig feitelijke kennis van traditionele geschiedenisonderwerpen (waaronder dus ook onderwerpen uit de vaderlandse geschiedenis).

Aangezien het vak in de eindfase van havo en vwo thematisch van opzet is en in het tweede fase-programma met niet al te veel lesuren is bedeeld, komen tijdens de laatste schooljaren alleen enkele thema's aan de orde. Twee daarvan, die in het eindexamen worden getoetst, beklijven nog het best, maar hun inhoud wordt vaak als willekeurig en uiterst selectief ervaren.

Door de sterk verminderde onderwijstijd is kortom de verhouding tussen wat zou kunnen of zou moeten worden behandeld en wat feitelijk aan de orde komt, volstrekt uit balans geraakt. Bij de scholieren wordt daardoor een tekort aan overzichts-kennis en aan chronologisch besef geconstateerd.

In kringen van historici, afkomstig uit wetenschap en onderwijs, is de laatste tien jaar uitgebreid gedebatteerd over functie en inhoud van het schoolvak geschiedenis. Commissies volgden elkaar op, discussie volgde in dagbladen en vaktijdschriften en deze is nog niet verstomd. Het resulteerde uiteindelijk in een rapport van de commissie-De Rooy.

Greetje de Vries is docent geschiedenis en lid van de Commissie Havo/Vwo van de VGN.

Register op Kleio

Tijdschrift van de Vereniging van docenten in Geschiedenis en staatsinrichting in Nederland (VGN)
Jaargang 45/2004

	nr	/ pag		nr	/ pag
ARTIKELEN					
Petty Bange, 'Dulce bellum inexpertis'. Erasmus over oorlog en vrede	4	17	Hans en Wouter Pols, Wordt geschiedenis ooit nog geschiedenis? Geschiedenis op de basisschool en daarna	7	8
Steven Barnes, Completer dus beter? Op zoek naar de ideale mix van overzicht en diepte in de geschiedenisles	2	10	Gonda Scheffel-Baars, 'Niet de schuld, wel de straf'. Kinderen van de 'foute kant'	2	22
Marloes Beers, Ho's historische helden	8	22	Joop Walhain, 'Puff, the magic dragon'. De Vietnamese Rock Opera	8	36
Arend Jan Boekestijn, Van Monnet tot Hayek. De geschiedenis van de Europese eenwording, deel I eind jaren veertig tot 1978: staatsinterventie of vrije markt?	3	6	Arie Wilschut, Pilotproject met een nieuw geschiedenisexamen	7	28
Arend Jan Boekestijn, Van Monnet tot Hayek. De geschiedenis van de Europese eenwording, deel II de jaren tachtig tot heden: de renaissance van de ideeën van Hayek	4	2	INTERVIEWS		
Stefan Boom, Van basisvorming naar onderbouw. Het rapport van de commissie-Meijerink	1	27	Tineke en Kees Bogaerts, Geschiedenis en vmbo. wps (werkplekkenstructuur) op het Teylingen College	6	2
Stefan Boom, Ik zie, ik zie, wat jij niet ziet. Structuurbegrippen in geschiedenisexamens - foto's, vragen en bronnen	3	18	Kees Bogaerts en Huub Oattes, Lesgeven als wetenschap. Kleiogesprek met de medewerkers van het Instituut voor Geschiedenisdidactiek	1	2
Carla van Boxtel en Jannet van Drie, Historisch redeneren; verschillen tussen beginners en experts	1	8	Maria van Haperen en Tineke Bogaerts, 'Het is vaak een beetje metselen ...' Gesprek met Fred Marshall	5	2
Johan de Bruin, Stemmers en niet-stemmers. De verkiezingen voor het Europees Parlement van 1973 tot 1999	4	10	Maria van Haperen en Tineke Bogaerts, Kleiogesprek met twee schrijvers van de Ronde Tafel: Martine Letterie en Arend van Dam	5	25
Piet Emmer, Arme geschiedenisleraar ... Geschiedenis en politieke correctheid	3	2	Joke Noordstrand, Een bevlogen schrijfster. Interview met Simone van der Vlugt	5	19
Tom van der Geugten, Strips in het geschiedenis-onderwijs. Soorten en de praktische toepassing ervan	5	8	Jan van Oudheusden, Een prijs voor uw project: gesprek met Johannes Houwink ten Cate over de prijsvraag van het Centrum voor Holocaust- en Genocidestudies	6	16
Maria Grever en Kees Ribbens, De historische canon onder de loep	7	2	Jan van Oudheusden, Onze man in Vietnam ... Oud-verslaggever Willebrord Nieuwenhuis blikt terug	8	18
Martijn Icks, Een tweeduizend jaar oude zeepbel. Image building in het oude Rome	1	22	Jan van Oudheusden, Van stofomschrijving CSE naar handig bruikbaar lesidee. Met o.a. een gesprek met Greetje de Vries van de stofomschrijvingscommissie 'Vietnam'	8	2
Stephan Klein, Vietnamsyndroom in beeld? Een didactische benadering van film en geschiedenis, met lessuggestie bij een fragment uit de speelfilm 'Nixon'	8	25	Hans Pols, 'Ik dacht dat u met een Koreaanse terug zou komen dominee'. Gesprek met ds. J. Couvée, predikant in Korea	2	2
Oscar Lansens, Vijftig jaar na Brown versus Board of Education of Topeka. Amerika's strijd tegen (ver)zwarte scholen	1	15	Hans Pols, Paul T'eng, tekenaar van historische strips	5	14
Hugo Luijten, Bezoek aan de 'gehaktmolen'. Excursie met leerlingen naar het slagveld van Verdun	7	16	MUSEUMNIEUWS		
Pieter Meulendijks, Van Frans Indo-China naar twee Vietnams	8	10	Kees Bogaerts, Zcala: Komen en gaan. 200 Jaar migratie in Den Haag	7	40
Lieke Mijs en Theo van Zon, Mens en Maatschappij in de onderbouw. Geschiedenis in het leergebied	6	6	Tineke Bogaerts, Scheepvaartmuseum Amsterdam; 'De ontdekking van de wereld' en 'Ontdek het andere Suriname'	7	42
Jan van Oudheusden, Actief historisch denken. Kansen en valkuilen van activerend geschiedenis-onderwijs	6	10	Maria van Haperen, Textielmuseum Tilburg; 'Hete harten, koele koppen'. Werken in de textiel van 1860 tot nu	1	32
Jan van Oudheusden, Van stofomschrijving CSE naar handig bruikbaar lesidee	8	2	Leo Saleminck, Een anti-oorlogsmuseum in een eeuw van oorlogen. Ernst Friedrich en zijn museum.	3	14
Niek Pas, Het slijk van Solovskij. De moeilijke geschiedenis van een kloostereiland	2	16			

	nr	/	pag		nr	/	pag
RECENSIE-ARTIKELEN				CENTRAAL EXAMEN			
<i>Boek van de maand</i>				<i>Algemeen</i>			
Hans Moors, Cultuurgeschiedenis	2		38	Stefan Boom, Ik zie, ik zie, wat jij niet ziet.	3		18
Bespreking van: Orlando Figes, Natasja's dans. Een culturele geschiedenis van Rusland.				Structuurbegrippen in geschiedenisexamens - foto's, vragen en bronnen			
Ger Jan Onrust, Profielwerkstuk over een bijzonder onderwerp: graffiti	6		24	2004			
Bespreking van: Remko Koopman, Hein Sonnemans en Marcel van Tiggelen, Amsterdam Graffiti, the Battle of Waterloo. 25 Jaar graffiti historie op het Waterlooplein/mr. Visserplein.				Huib Kurstjens, Op zoek naar het wankel evenwicht tussen kennis en vaardigheden. De vmbo-examens van 2004	6		28
Jan van Oudheusden, Ieder zijn eigen Middeleeuwen	6		37	Reinard Maarleveld, Examenchat geslaagd! Leerlingen konden vragen stellen aan docenten geschiedenis over de examenstof	5		45
Bespreking van het proefschrift van Ronald van Kesteren, Het verlangen naar de Middeleeuwen. De verbeelding van een historische passie.				Hans Pols en Maria van Haperen, Het examen havo en vwo van 2004	5		40
Jan van Oudheusden, De geschiedenisleraar van Nederland	4		14	2005			
Bespreking van: Geert Mak, In Europa. Reizen door de twintigste eeuw.				Het centraal schriftelijk examen vmbo: de kern- en verrijksdelen per leerweg	4		27
Jan van Oudheusden, Kansen en valkuilen van activerend geschiedenisonderwijs	6		10	Het examenprogramma vmbo voor 2005; aanvullende specificaties	7		21
Bespreking van Jan de Vries (red.), Actief historisch denken.				Stofomschrijving 'Dekolonisatie en Koude Oorlog in Vietnam'	4		43
Hans Pols, Bataven!	3		28				
Bespreking van: Joost Roosendaal, Bataven! Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk 1787-1795.				VERSLAGEN			
LESMATERIAAL EN TIPS				Albert van der Kaap ontvangt de Huib de Ruyterprijs (Jan van Oudheusden)	2		45
<i>Kleioskoop</i>				'Geen dwangbuis maar kansen'. vmbo studiedag smaakt naar meer (Maria van Haperen)	4		23
Anton van Hooff, 'Troy'. Homeros is beter, maar de film is goed	5		31	Een land met veel gezichten. De vgn-reis naar Vietnam (Jef en Marleen van Riet)	7		24
Stephan Klein, Vietnamsyndroom in beeld? Een didactische benadering van film en geschiedenis, met een lessuggestie bij een fragment uit de speelfilm 'Nixon'	8		25	Onderwijsverslag 2002-2003 van de Inspectie van het Onderwijs (Commissie PaBo)	5		52
Jan van Oudheusden, Vietnam-oorlogsfilms van a tot z	8		31				
Jan de Vries, En ... actie!! Actief kijken naar historische speelfilms: 'Daens'	5		34	BRIEVEN			
<i>Varia</i>				Annemarie Broekhof, Bronnen en historische kennis	6		54
Steven Barnes, Completer dus beter? Op zoek naar de ideale mix van overzicht en diepte in de geschiedenisles	2		10	Henk van Vessem, Vakantie - opruimen, overdenken	6		55
Tom van der Geugten, Strips in het geschiedenis- onderwijs. Soorten en de praktische toepassing ervan	5		8	Wim de Vries, Met de loep op Lancashire	1		47
Martijn Icks, Een tweeduizend jaar oude zeepbel. Imagebuilding in het oude Rome. Met lesmateriaal.	1		22	Chris Keuken, Reactie op Wim de Vries	1		48
Hugo Luijten, Bezoek aan de 'gehaktmolen'. Excursie met leerlingen naar het slagveld van Verdun	7		16	COLUMNS			
Jan van Oudheusden, Een prijs voor uw project. Leerlingen onderzoeken de relatie holocaust-genocides	6		16	Stefan Boom, Geschiedenis in het leergebied Mens en Maatschappij	7		44
Jan van Oudheusden, Van stofomschrijving cse naar handig bruikbaar lesidee	8		2	Saskia Brederveld, Leraar in aantocht	6		51
Lies Schippers, Stripboek De Ontdekking in de klas	2		28	Elsa van der Ham-van der Linden, Waar denk je aan?	5		53
Joop Walhain, 'Puff, the magic dragon'. De Vietnamese Rock Opera	8		36	VGN			
				Katern bij de vgn-jaarvergadering op 27 maart 2004 in het gemeentehuis in Laren (NH) in KLEIO 1			
				- Dagprogramma			49
				- Verslag van de Algemene Ledenvergadering 22 maart 2003			50
				- Jaarverslag van het bestuur over het jaar 2003			51
				- Jaarverslagen van de commissies			53
				- De vgn op de helling			56
				- Beleidsplan voor 2004			58
				- Nieuwe bestuursleden stellen zich voor			59

- Financieel jaarverslag 2003, jaarrekening 2003 en begroting 2004	61
VGNatuurlijk: Jaarrede Peter Wester, voorzitter VGN	3 35
VGNatuurlijk: Rubriek van het VGN-bestuur (Peter Wester)	6 49

RECENSIES

School en didactiek

Websites

Historische sites voor de jeugd (Cees Bol)	5 46
Geschiedenis en internet. Het Geheugen van Nederland (Huub Oattes)	2 36
Bewegend geheugen. Migranten in Nederland na 1945. Nieuwe onderwijsapplicatie van 'Geheugen van Nederland' (Hans Bulthuis en John Leek)	6 20
'And it's one, two, three, what are we fighting for?'	8 42
De Vietnamsite van het Nationaal Archief (Cees Jan van Golen)	8 41

Vietnamsites (Cees Bol en Huub Oattes)	8 41
--	------

Schooltv

Videoband 'De Koude Oorlog' (Maria van Haperen)	1 42
---	------

Lespakket

'Opgepakt'. Educatief pakket van Herinneringscentrum Kamp Westerbork (Cees van der Kooij)	2 34
---	------

Literatuur

H. Wagenaar en F. van der Schoot, Balans van de historische beeldvorming aan het einde van de basisschool. uitkomsten van het peilingsonderzoek in 2000 (Hans Pols)	7 14
H. Wagenaar (red.), Geschiedenis voor de basisschool. Een domeinbeschrijving als resultaat van een cultuurpedagogische discussie (Wouter Pols)	7 11

Jeugdboeken

Fergun Fleming, De Cubaanse rakettencrisis (Jan van Oudheusden)	1 41
Jaap ter Haar, Grote sagen van de donkere Middeleeuwen (Huub Oattes)	5 18
Frank Herzen, Opstand in de stad (Maria van Haperen)	5 49
W.G. van der Hulst, Er op of er onder (Hans Pols)	5 24
W.J. Johns, Biggles-reeks (Jan van Oudheusden)	5 47
Henk van Kerkwijk, Komplot op volle zee (Joke Noordstrand)	5 29
Henk van Kerkwijk, Het rampjaar (Maria van Haperen)	5 49
Els Launspach, Verboden vriendschap (Maria van Haperen)	5 49
Hector Malot, Alleen op de wereld (Hans Moors)	5 47
Haydn Middleton, De piramiden (Jan van Oudheusden)	1 41
K. Norel, Engelandvaarders (Cees Bol)	5 23
Joyce Pool, Het witte muizenplan (Maria van Haperen)	5 49
Ton van Reen, Weg uit de fabriek (Maria van Haperen)	5 49
Bob Rees, De D-Day landingsplaatsen (Jan van Oudheusden)	1 41

nr / pag

Janet Riehecky, De afschaffing van de slavernij 1863 (Jan van Oudheusden)	1 41
Jan Terlouw, Oorlogswinter (Maria van Haperen)	5 30
Martyn Whittock, Colosseum en Forum Romanum (Jan van Oudheusden)	1 41

Geschiedenis - Nederland

Danny Beckers en Harm Jan Smid (ed.), Rekenmeesters deel I, Grondbeginselen der Rekenkunde, een rekenboek uit 1828, uitgegeven door het wiskundig genootschap Mathesis Scientiarum Genitrix te Leiden (Ger Limpens)	1 38
Frans R.E. Blom (ed.), Constantijn Huygens, Mijn leven verteld aan mijn kinderen in twee boeken (Wouter Pols)	5 33
B. Boivin en C. van der Veen, Drents Boer-boek, 7000 jaar boerderij en landschap (Joke Noordstrand)	6 46
Mirjam Bolle, 'Ik zal je beschrijven hoe een dag er hier uitziet.' Dagboekbrieven uit Amsterdam, Westerbork en Bergen-Belsen (Yvon Siebelink)	7 39
Gijs van der Ham, Geschiedenis van Nederland (Dick Erdman)	7 36
H.L.C. Hermans, Om des gewetens wille (Dick Erdman)	6 46
Remko Koopman, Hein Sonnemans en Marcel van Tiggelen, Amsterdam Graffiti, the Battle of Waterloo. 25 Jaar graffiti historie op het Waterlooplein/ mr. Visserplein (Ger Jan Onrust)	6 24
Wally de Lang, Slotakkoord der kinderjaren. Herinneringen aan het Joodsch Lyceum Fisherstraat. Den Haag 1941-1943 (Cees Bol)	3 31
Werner Löwenhardt, Ik houd niet van reizen in oorlogstijd (Tineke Bogaerts)	7 47
Kees Lunshof, Van polderen en polariseren. Dertig jaar Nederlandse politiek (Jan van Oudheusden)	7 36
Geert Mak, In Europa. Reizen door de twintigste eeuw (Jan van Oudheusden)	4 14
Thimo de Nijs en Eelco Beukers (red.), Geschiedenis van Holland deel 2, van 1572 tot 1795, en deel 3, van 1795 tot 2000 (Hans Pols)	7 35
E. Pasman, Oud zeer (Dick Erdman)	6 46
Doeke Roos, Twee eeuwen varen en vechten, 1550-1750. Het admiralengeslacht Evertsen (Hans Moors)	1 37
Joost Roosendaal, Bataven! Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk 1787-1795 (Hans Pols)	3 28
J.W. Schot, A. Rip, H.W. Lintsen (red.), Techniek in Nederland in de twintigste eeuw, deel 7 (Ger Jan Onrust)	6 43
Theo Toeboesch, Grondwerk. 200 Jaar archeologie in Nederland (Angelique Beerenhout)	4 35
Ger Verrips, Denkbeelden uit een dubbelleven. Biografie van Karel van het Reve (Kees Bogaerts)	5 51
Wim Willems, Stadskind. Een kroniek van een naoorlogse jeugd (Hans Pols)	1 40
P. van Wissing, Stokebrand Janus 1787. Opkomst en ondergang van een achttiende-eeuws satirisch politiek-literair weekblad (Hans Moors)	2 44

	nr	/ pag		nr	/ pag
<i>Geschiedenis - wereld</i>			(Jan van Oudheusden)		
Leidschrift, Gevallen steen. Dekolonisatie en Koude Oorlog in Vietnam, jaargang 19 2 (2004) (Huub Oattes)	8	46	Jonathan I. Israel, De joden in Europa 1550-1750 (Dick Erdman)	3	32
Spiegel Historiae, Vietnam en de oorlog die maar geen geschiedenis wordt, jaargang 39 11/12 (2004) (Ger van der Grift)	8	46	M. van Kempen, Een geschiedenis van de Surinaamse literatuur (Hans Moors)	2	41
Tijdschrift voor Geschiedenis, jaargang 117, 3 (2004) (Huub Oattes)	8	46	Ronald van Kesteren, Het verlangen naar de Middeleeuwen. De verbeelding van een historische passie (Jan van Oudheusden)	6	37
Clark Accord, Nina Jurna, Met eigen ogen. Een hedendaagse kijk op de Surinaamse slavernij (Ronald Donk)	3	32	Fik Meijer, Gladiatoren (Ger van der Drift)	1	35
J.H.J. Andriessen, De Eerste Wereldoorlog in foto's (Huub Oattes)	5	50	Edwin Marshall, Ontstaan en ontwikkeling van het Surinaamse nationalisme. Natievorming als opgave (Ronald Donk)	2	42
Marco Baars, Go West. Van New York naar Los Angeles (Jan van Oudheusden)	4	36	Chris McNab en Andy Wiest, De geschiedenis van de Vietnamoorlog (Jan van Oudheusden)	8	48
Lander Corluy, De strijd om het geheugen van Israël. De New Historians en het Israëlisch-Palestijnse conflict (Jan van Oudheusden)	1	38	Hilde Neus-van der Putten, Susanna du Plessis. portret van een Slavenmeesteres (Ronald Donk)	6	41
H.W. van den Doel, Europa en het Westen (Jan van Oudheusden)	4	34	Willebrord Nieuwenhuis, De vuist van Piemonte. De geschiedenis van de eenwording van Italië (Huub Kurstjens)	6	44
Roland Dorgelès, Houten kruisen (Hans Moors)	4	37	A. Sparks, Het wonder voorbij, een geschiedenis van het moderne Zuid-Afrika (Wim Rongen)	7	38
Marc Dugain, De officierskamer (Huub Oattes)	4	37	Tom Standage, De mechanische Turk. De lotgevallen van de beroemde achttiende eeuwse schaakmachine (Hans Pols)	6	47
Norbert Elias, Studies over de Duitsers. Machtsstrijd en habitusontwikkeling in de negentiende en twintigste eeuw (Hans Moors)	6	42	<i>Strip</i>		
Orlando Figes, Natasja's dans. Een culturele geschiedenis van Rusland (Hans Moors)	2	38	Séra, Rode Khmer (Hans Moors)	8	48
Margreet Fogteloo, 'I have a dream.' Belangrijke en bijzondere redevoeringen uit de wereldgeschiedenis (Jan van Oudheusden)	1	40			
Will Fowler, De hel van het Oostfront (Jack Didden)	2	41			
Patricia Gomes, Over 'natuurgenoeten' en 'onwillige honden'. Beeldvorming als instrument voor uitbuiting en onderdrukking in Suriname (Ronald Donk)	3	33			
D. van der Horst, Geschiedenis van Engeland	7	37			

Verder bevat ieder nummer van KLEIO de rubrieken 'Van de redactie' waarin hoofdredacteur Jan van Oudheusden het nummer toelicht, 'In 't kort', waarin Hans Pols recent verschenen boeken signaleert, en 'Kleiokrant' met informatie over nieuw lesmateriaal, websites, tentoonstellingen, symposia, cursussen en nascholing, samengesteld door Tineke Bogaerts.

Het Plan-De Rooy

Het 'Plan-De Rooy', waarin *herhaling* en *verdieping* centraal staan, werd richtinggevend voor de noodzakelijke vernieuwingen. Hoewel het plan geen gedetailleerde canon van verplichte onderwerpen bevat, werd de leerstof in feite wel min of meer vastgesteld door 'de geschiedenis' op te delen in tien tijdvakken: van pre-historie tot en met Koude Oorlog, met per tijdvak een aantal belangrijke onderwerpen. Deze tijdvakken en onderwerpen zou een leerling in zijn totale schoolcarrière driemaal moeten tegenkomen: op de basisschool, in de basisvorming en in de tweede fase. Twee maal herhaling en daarbij steeds ook verdieping zou de zaak beter doen beklijven. Een chronologische presentatie van de onderwerpen zou bovendien het chronologisch besef stimuleren. Leerlingen zouden nooit meer aarzelen bij de vraag of Napoleon nu voor of na de Eerste Wereldoorlog aan de macht kwam. Het historische overzicht zou in de tweede fase moeten worden aangevuld met enkele thema's, waarin een onderwerp 'door de eeuwen heen' werd uitgelicht.

De pendule die lange tijd vooral in de richting van het vaardigheden-onderwijs had gewezen, zwaaide nu dus weer wat meer richting kennis. Het ICT-argument van de 'verouderde' kennis, waardoor de nadruk indertijd verlegd moest worden naar het trainen van 'opzoekvaardigheid' – liefst via de computer – kon weer van tafel. Bij schoolgeschiedenis speelt het bezwaar van 'verouderde kennis' uit de aard der zaak ook niet zo'n enorme rol. Bovendien had men inmiddels ervaren dat ook om iets te kunnen opzoeken, kennis noodzakelijk was.

Uit 'De Rooy' volgt een derde, meer didactisch element dat nu opnieuw in het geschiedenisonderwijs moet worden ingevoerd: *sturing*. In deze opzet van het geschiedenisonderwijs komt de rol van de geschiedenisleeraar weer meer centraal te staan. Want de leerlingen moeten overzicht krijgen over de geschiedenis, maar tegelijkertijd beseffen dat zij – bij het beoordelen van historisch bronnenmateriaal over willekeurige welk

onderwerp – altijd te maken hebben met een *interpretatie* van historische 'feiten'. Bij het eindexamen moeten ze niet alleen beschikken over overzichts-kennis, maar ook interpretaties kunnen herkennen. Leerlingen kunnen dat niet uit zichzelf; in de les moet de docent dat dus met hen oefenen. Feiten kunnen we wel in een boekje zetten; het interpreteren van die 'feiten' moeten ze tijdens de les leren van hun docent.

Kritiek

Gaat dit plan het geschiedenis-onderwijs verbeteren? Dat hangt sterk af van de omstandigheden waaronder de individuele docent op zijn school moet opereren. En op de scholen gaat weer van alles veranderen, want de kritiek is inmiddels losgebarsten. Die kritiek komt op het volgende neer.

1 *De basisvorming is mislukt:* voor sommige kinderen is het programma veel te theoretisch en te moeilijk, voor anderen is het (dus) veel te gemakkelijk. Leerlingen zijn daardoor moeilijker te motiveren en te veel leerlingen in met name het vmbo maken hun opleiding niet af.

2 *De tweede fase leidt tot een daling van het eindniveau.*

Dat is zeker verklaarbaar. De zelfwerkzaamheid, leidend beginsel van het studiehuis en ingevoerd om de motivatie van leerlingen te bevorderen, heeft alleen een positieve invloed, wanneer een docent in staat is uitgekende opdrachten te verzinnen. Veel docenten hebben hiervoor echter de tijd niet; zij volgen een lesmethode en deze zijn bepaald niet stimulerend.

De zelfwerkzaamheid werkt wel een veel grotere inefficiëntie in de hand: leerlingen moeten voortdurend zelf 'het wiel uitvinden' en docenten zijn genooddacht dit leerproces op individuele basis te begeleiden. Inefficiënter kan het haast niet. Dus daalt het eindniveau dat leerlingen – nu meer op eigen kracht – bereiken.

De eindexamenresultaten worden momenteel via ingrepen van de CIVO kunstmatig 'op niveau' gehouden. HBO en WO overwegen inmiddels

toelatingsexamens. Wanneer Nederland in vergelijkend internationaal onderzoek op het gebied van onderwijsrendement redelijk scoort, zoals onlangs bleek uit een OESO-rapport, betreft dat zaken als het probleemoplossend vermogen van leerlingen of hun leesvaardigheid. Aan vergelijkingen met betrekking tot de taalbeheersing of het niveau van algemene ontwikkeling van de scholieren doet de OESO niet.

Het 'Nieuwe Leren'

Voor de basisvorming is nu een aanpak geformuleerd, die goed aansluit bij de nieuwste trend in onderwijsland: het 'Nieuwe Leren', ook wel 'natuurlijk leren' geheten. Het idee is vakken te vervangen door 'leergebieden'. De relevantie en de begrijpelijkheid van het onderwijs kan volgens deze opvatting worden vergroot door de leerstof van diverse vakken geïntegreerd aan te bieden in de vorm van een soort projecten. Probleemgestuurd onderwijs heet dat in het HBO en het WO.

Met name voor de leerlingen in het vmbo, die een praktijkgerichte opleiding volgen, lijkt dit een geweldige verbetering. Docenten worden bekwaam verklaard voor verschillende vakken, een groep leerlingen heeft dus slechts les van een beperkt aantal docenten, deze zien hun leerlingen vaker en kennen hen beter. Het is algemeen bekend dat met name leerlingen in deze onderwijsinstellingen gebaat zijn bij een vertrouwd en veilig pedagogisch klimaat. Het wordt voor hen bovendien leuker op school, de leerstof krijgt betekenis want je wordt zichtbaar voorbereid op een toekomstige werksituatie.

Inmiddels gaan er stemmen op om dit onderwijsconcept niet alleen in het vmbo – praktische en theoretische (mavo) leerweg –, maar ook in de onderbouw van havo en vwo in te voeren en mogelijk zelfs op termijn zelfs in de tweede fase. Want ook hier geldt dat leerlingen voor diverse vakken niet goed zijn te motiveren en de leerstof niet beklijft. Het is echter de vraag of het Nieuwe Leren hier ook de oplossing is. 'Mavo' en 'havo' worden tegenwoordig vaak als eigennamen gebruikt, maar zijn

eigenlijk afkortingen. De drie letters die ze gemeen hebben staan voor Algemeen Vormend Onderwijs. Het vwo is dat ook en moet bovendien voorbereiden op een wetenschappelijke opleiding na de middelbare school. Met andere woorden: van meer op de praktijk gerichte opdrachten raken deze leerlingen niet extra gemotiveerd (welke praktijk?). Hun toekomstbeeld is daarvoor nog veel te onduidelijk. Wat deze leerlingen motiveert is het gevoel dat zij iets hebben begrepen, dat ze verder komen en stukje bij beetje greep te krijgen op de leerstof, wanneer ze verbanden kunnen leggen, opeens iets snappen. Dat lukt de leerlingen in de tweede fase niet meer, omdat ze veel te weinig leerstof krijgen bij elk vak en omdat ze allerlei dingen zelf uit moeten zoeken en daar zelfstandig helemaal niet uitkomen.

De tweede fase heeft geleid tot een verdubbeling van het aantal vakken in met name de maatschappij-profielen (cultuur en maatschappij en economie en maatschappij). De werkweek van de scholier is niet verlengd, de bestaande vakken hebben dus tijd ingeleverd. Dit komt in veel gevallen neer op een halvering van de onderwijstijd. Daar komt dan nog het zelfwerkzaamheidsbeginsel van het studiehuis bij en de daardoor minder efficiënte besteding van die gehalveerde onderwijstijd.

Maar het werkelijke probleem ligt bij het inhoudelijke tekort dat sinds de invoering van de tweede fase bij veel vakken speelt. Een uitgedund programma is niet noodzakelijk een makkelijker programma. Soms gaat er zoveel samenhang verloren dat het er juist moeilijker van wordt. Dit zien we bij het talenonderwijs en ook bij het geschiedenisonderwijs. 'In herhaling ligt onze kracht' zei ooit een schoolmeester, maar voor herhaling ontbreekt de tijd. Geen wonder dat leerlingen in havo-4 niet meer kunnen vertellen of Napoleon nu voor of na de Eerste Wereldoorlog aan de macht was. Geen wonder ook, dat hun motivatie afneemt.

Het Nieuwe Leren en de Nieuwe Geschiedenis

Maar nu De Rooy. Tien tijdvakken, die drie keer de revue passeren. Drie keer? Laten we zeggen twee keer en het basisonderwijs buiten beschouwing laten. In de basisvorming, zowel het praktijkgerichte deel van het vmbo als het theoretische (voormalige mavo), als de eerste jaren van het havo en het vwo streeft men nu naar vakkenintegratie en probleemgestuurd onderwijs. Naar projecten waarin geschiedenis, aardrijkskunde en nog zo wat vakken allemaal een rol spelen. Stel: men bedenkt het zeer maatschappelijk relevante project 'de stad'. In het gunstigste geval leren de leerlingen iets over de Middeleeuwen, namelijk over het ontstaan van steden. Volgt het project 'reizen'. Het is de vraag of er nu iets over ontdekkingsreizen wordt geleerd. Ook mogelijk is dat allerlei vormen van infrastructuur en het horecawezen onder de loep worden genomen. Verder is er een belangrijk aandeel voor de moderne vreemde talen in dit project. De begeleidende docent is niet noodzakelijk een geschiedenisleraar. Misschien geeft hij of zij in het eerste geval aardrijkskunde en in het tweede geval Frans. Wat komt er terecht van de tien tijdvakken? Hoe wordt nu het chronologische besef gestimuleerd? Met andere woorden: de thematische aanpak, die in de tweede fase van havo en vwo met behulp van het 'De Rooy'-programma net overboord is gezet, wordt op hetzelfde moment in de onderbouw weer ingevoerd! Omdat het hele concept is gebaseerd op *herhaling* en *verdieping*, en staat of valt met een continue aanpak vanaf klas 1, lijkt het erop alsof het programma 'De Rooy' nog voordat het is ingevoerd meteen de prullenbak in kan.

Ook op het derde element, *sturing* door een vakdocent, kan niet meer worden vertrouwd, want de collega's van aardrijkskunde, economie of Frans worden ingeschakeld als projectbegeleiders.

Gaan we dit onderwijsconcept ook in de tweede fase toepassen, dan kunnen de eindexamens beter meteen worden afgeschaft. Want de kennis van leerlingen wordt dan nog fragmentarischer dan hij nu al is. Chronologisch overzicht blijft een probleem, historische 'feiten' worden nog steeds niet gekend.

Is hier nog sprake van regie? Kennelijk functioneren nu al enkele jaren ambtelijke circuits naast elkaar zonder elkaar ooit tegen te komen! Is er opnieuw iets misgegaan in de communicatie op het Ministerie van ocw? Twee commissies hebben blijkbaar volstrekt langs elkaar heen gewerkt: de Commissie Herziening Basisvorming (Meyerink) en de Commissie Historische en Maatschappelijke Vorming (De Rooy), beide door het Ministerie ingesteld.

In politiek Den Haag wordt steeds luider geroepen hoe belangrijk men het vindt dat burgers kennis nemen van hun eigen verleden en hun 'nationale identiteit' hervinden via het geschiedenisonderwijs. Wij horen dat het vak een rol zou moeten spelen in de herwaardering van waarden en normen en bij het 'inburgeren' van nieuwe Nederlanders. Maar vanaf 2007 is het vak nog maar in één van de vier profielen verplicht. En de geschiedenisdocent wordt ondertussen vermalen tussen twee volstrekt niet compatibele scenario's: die van het 'Nieuwe Leren' en die van het 'Nieuwe Geschiedenisonderwijs'. Kan er een regisseur opstaan?

HUUB OATTES EN GEES BOL

Een digitale leerlijn voor geschiedenis

'NOVA-Montfort biedt een complete digitale leerlijn op havo/vwo-niveau. Het doel van deze digitale klassen is onder meer om, met behulp van de computer, uitdagender onderwijs te leveren dat beter aansluit bij ieders individuele behoefte. Leerlingen uit deze klassen beschikken bijna continu over een pc of laptop, krijgen een eigen e-mailadres, digitale werkplek en website om het beste uit zichzelf te halen!'

Deze wervende tekst staat op de website van het Nova College-Montfort in Rotterdam.

Inmiddels zijn we wel enigszins vertrouwd geraakt met digitale projecten, cd-roms, webquests etcetera, maar een complete digitale leerlijn, dat is nieuw. In een gesprek met Ardy Biemans, docent geschiedenis en drijvende kracht achter de Digitale Leerlijn voor geschiedenis op het Nova-Montfort, probeerden we erachter te komen hoe de ronkende reclamebewoordingen zich verhouden tot de concrete uitwerking in de lessen van alledag.

Wat moeten we ons voorstellen bij jullie 'Digitale Leerlijn'?

'Leerlingen uit een digitale klas hebben permanent de beschikking over een 'eigen' computer of laptop in een lokaal dat hiervoor speciaal is ingericht. De indeling van de werkplekken is zo gekozen dat alle didactische werkvormen mogelijk zijn. Het groene schoolbord is verdwenen, het is

vervangen door een actief whiteboard. De docent gebruikt dit bord door kort maar krachtig klassikaal les te geven. Naast boeken en schriften kan de leerling op de site zien welke opdrachten in de loop van een schooljaar met behulp van ict gedaan moeten worden.

Nast traditionele leermiddelen wordt in deze klas gebruik gemaakt van een digitaal klassenboek dat voor iedereen toegankelijk is, methodegebonden en niet-methodegebonden software, diverse websites en e-mail. Verder is er natuurlijk de digitale leeromgeving die speciaal is ver-

vaardigd. Hier vindt iedere leerling, na aanmelding, zijn eigen klas terug en kan hij berichten en werkstukken uitwisselen met anderen.

Het meeste materiaal is voor iedereen toegankelijk; slechts enkele pagina's, zoals de cijfers on-line, vereisen dat de leerlingen van de digitale leerlijn inloggen.'

Wanneer begon jouw betrokkenheid bij deze digitale leerlijn?

'In 2002 kon de leerlijn opgezet worden in het kader van een ict-implementatieproject van het ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, in samenwerking met onder meer de

Kleio-redacteurs Huub Oattes en Gees Bol zijn werkzaam als docent geschiedenis.

Dienst Stedelijk Onderwijs en uitgeverij ThiemeMeulenhoff. Hierdoor konden we een inrichting realiseren en om de digitale leerlijn op te starten kregen we een aantal uren met als doelstelling 25 tot 30 procent van de lessen 'digitaal' te laten zijn, dus de leerlingen een kwart tot eenderde van de contacttijd actief met ICT bezig te laten zijn.

Opbouw van de digitale leerlijn geschiedenis

Ik deed al veel met de computer, dus was ik degene van de sectie die de leerlijn zou gaan trekken. In de vakantie heb ik een hele nieuwe lessenserie gemaakt in het format van Easy Generator.

Al snel na de start van de digitale leerlijn hadden we op school zoiets van: dit werkt niet. Easy Generator was te beperkt. Er was te weinig ruimte om plaatjes toe te voegen en teksten te wijzigen, dit ging allemaal vrij traag en star. Toen besloten we een bedrijf een *web based leeromgeving* op maat te laten ontwikkelen. Onder 'web based' verstaan we dat de digitale leerlijn via een internet-adres te benaderen is vanaf iedere PC. Nu kan een leerling ook thuis het klassenboek, de studiewijzer etcetera benaderen.

Vorig schooljaar werkten we voor het eerst met de on-line-leerlijn en het bevalt uitstekend. We werken met een CMS, zoals dat heet, een *content management system*, dat webpagina's geeft met een vaste layout en dergelijke. Dit heeft ook zijn beperkingen, maar het systeem wordt langzamerhand steeds verder verbeterd en gaat nu heel erg prettig.

Ik regel zelf het beheer van het Weblokaal Geschiedenis en dat is een gigantisch tijdrovende klus. Dit jaar zijn we gestart in klas drie, en voor de complete studiewijzer en een paar webquests voor deze klas ben ik 125 uur kwijt geweest. Drie weken ruim van mijn vakantie, waarvan slechts een deel werd vergoed. Het bouwen van iets goeds met betrouwbare internetpagina's en het onderhoud van de site vreet tijd. Intussen zijn de geldpotjes leeggeraakt: op dit moment krijgen de docenten geen

vergoeding voor het werken in de digitale leerlijn, wat – als je het goed wilt doen – toch heel wat tijd en aandacht eist. Op dit moment kan ik dus niet veel tijd in de voorbereiding van het nieuwe digitale leerjaar vwo-4 investeren: zelfs aan mijn 'overwerk' zijn grenzen.

Je bent vaak bezig met de digitale leerlijn, juist omdat er zoveel mogelijk is: zo kan ik heel makkelijk het materiaal helemaal op de leerlingen toespitsen: als ik zie dat een opdrachtje of een werkvorm niet werkt, ga ik na de les gelijk het CMS in om de zaken aan te passen. Zo haal je meteen de fouten eruit. Het houdt je scherp en je houdt je lesmateriaal actueel en naar je zin.'

Volledig gedigitaliseerd geschiedenis-onderwijs?

'Nee, we geven niet al onze lessen met deze digitale leerlijn. Alleen klas 1-, 2- en 3-vwo geef ik digitaal les. Bij iedere les wordt de computer gebruikt. Dat doe ik aan de hand van een studiewijzer. Leerlingen klikken de digitale leerlijn aan, dan 'weblokaal geschiedenis' en dan 'studiewijzer' en kunnen zo zien wat we die les gaan doen.

Je combineert het boek, in ons geval *MeMo*, met de digitale leerlijn, ook al zijn er wel paragrafen waarbij we de computer niet gebruiken. We lezen dan met zijn allen de leertekst door en bestuderen de bronnen.

Boeken zijn niet overbodig geworden, gelukkig. Het is voor de kinderen toch rustiger als ze lange teksten op papier voor hun neus hebben en niet hoeven te scrollen en te klikken. Digitale methoden zijn oké maar af en toe vind ik het wel rustiger om gewoon een boek te gebruiken. Bovendien zou je anders ontzettend veel teksten gaan pikken, lenen, en die op het net zetten. Wij zouden ook niet zonder boeken willen werken. Er is bewust gekozen voor de combinatie ICT/traditioneel lesmateriaal. En bij traditionele leermiddelen reken ik ook 'de docent'.

Ik kan me wel voorstellen dat je een jaarprogramma maakt en zegt: jongens ga je gang. De docent is dan eigenlijk overbodig. Ik kies daar niet voor: ik zet ook vaak in de studiewijzer dat de docent iets gaat doen; dat ze bijvoorbeeld een verhaal van de docent over een bepaald onderwerp krijgen. Of 'deze les wordt er door de docent nog iets extra's verteld en daar moet je aantekeningen van maken'. Zo train je verschillende vaardigheden en zijn ze niet alleen met die computer bezig. Met name in de derde geef ik een aantal lessen college. Ik vertel, ik schrijf af en toe wel eens een kreet op het interactieve whiteboard, maar voor de rest is het 'universitair': zorg maar dat je goede aantekeningen

Ardy Biemans laat iets zien van zijn digitale leerlijn geschiedenis aan Cees Bol

maakt! Het verschil met de traditionele klas is dat de leerlingen dat in Word kunnen doen en het dus kunnen uitprinten. Soms wordt er terwijl ik praat ook getikt en worden aantekeningen op de pc gemaakt. Maar voor sommigen gaat het praten te snel en wordt er te traag getypt. Het is dan praktischer om pen en papier te pakken.'

Is het interactieve whiteboard onmisbaar voor een digitale docent?

'Zonder interactief whiteboard en beamer is het lastig lesgeven. Het is echt wel noodzakelijk om klassikale demonstraties en presentaties te geven: je kunt sites, teksten of afbeeldingen met het grootste gemak aanbieden en met je elektronische stiften 'bewerken'.

Natuurlijk is niets onmogelijk en je kunt ook wel met een groen bord werken, maar toch... Een tijdje terug lag internet eruit door een virus op de server en toen heb ik het krijtje opgepakt. Maar de mogelijkheden van het smartboard zijn zo groot, daar kan geen krijtje tegenop.'

Veel docenten die wel eens digitaal werken, kennen de technische problemen die je geplande activiteiten kunnen verstoren. Hoe ervaart een digitale docent dat?

'Die storingen zijn natuurlijk het vervelendst omdat het de digitale leerlijn zo kwetsbaar maakt. De digitale leerlijn staat op de server en is dus altijd bereikbaar. Zorgt een virus voor een onbereikbare digitale leerlijn, dan hang je natuurlijk. Je wordt afhankelijker van techniek: als het internet traag is worden lessen en leerlingen gehinderd in hun werk en enthousiasme. Als de mediatheek vol zit en de leerlingen daar allemaal op internet zitten, dan kan dat wel eens hinderlijk traag worden.'

Als je de traditionele aanpak van hoofdstukken over bijvoorbeeld de Eerste Wereldoorlog vergelijkt met jouw digitale aanpak, waarin verschillen ze dan?

'Ik wijk niet echt af van de methode. We bieden alleen de stof digitaal aan. De methode is de basis, paragrafen die ik niet gebruik, worden niet genoemd in de studiewijzer. De paragrafen die we wel gebruiken

'De leerlingen vinden het werken met een computer vanzelfsprekend.'

worden op de site vermeld. Je vult de methode aan, schrapt, verbetert op momenten dat je denkt dat je er een betere digitale opdracht voor hebt.

Een voorbeeld:

We beginnen in de derde klas met de Eerste Wereldoorlog. Dat vergt een fors aantal weken ... Ik geef natuurlijk een aantal digitale opdrachten die gewoon veel tijd kosten.

Aan het eind van hoofdstuk 1 moeten ze een webquest doen. De opdracht is dat wat ze geleerd hebben te verwerken in een praktische opdracht: ze moeten de Eerste Wereldoorlog gaan samenvatten aan de hand van vijftien foto's. In dit geval met zijn tweeën.

Aan een webquest zit ook een beoordeling vast. Die houd ik in de webquest bewust vaag: ik geef liever een moeilijke opdracht waarbij de leerlingen op hun tenen moeten lopen en ik de norm soepeltjes kan toepassen, dan een 'makkie' dat streng beoordeeld wordt.

Waar je wel erg voor moet oppassen is dat zo'n digitale opdracht snel neigt naar oppervlakkigheid. De leerlingen beginnen bij een opdracht meteen aan de voorpagina en de plaatjes, terwijl het natuurlijk gaat om de inhoud. Een belangrijke taak van de docent is dan ook om te waken voor die oppervlakkigheid en op inhoudelijke kwaliteit te blijven aansturen.'

Mogelijke problemen

Hoe ondersteun je leerlingen die dreigen af te haken qua techniek of qua inhoud het moeilijk hebben?

'Op het gebied van ict-kennis gaan we ervan uit dat de leerlingen op nul zitten. In het eerste jaar had ik ook niet zoveel kaas gegeten van de ins en outs van de computer. Er zijn leerlingen die veel gehaaid zijn dan ik met de pc. Leerlingen zien dingen gewoon veel sneller dan ik. De leerlingen krijgen wel ict-onderwijs, hoe maak je een Word bestand, PowerPoint, Excel. En heel veel dingen leer je ze spelenderwijs: 'We gaan paragraaf 3 doen ...', dan open ik op het scherm een Word bestand, aanschouwelijk onderwijs dus.'

Hoe gaan de onderbouwleerlingen om met het Engelstalig materiaal dat ze op internet tegenkomen?

'Ik gebruik vooral Engelse sites om beelden te presenteren. Ik kijk wel goed of de sites te volgen zijn voor de leerlingen. Aan de andere kant zie je ook wel weer dat kinderen zelf veel Engelse sites opzoeken en er blijkbaar toch mee uit de voeten kunnen.'

Hoe geef je huiswerk en hoe ziet dat er dan uit? Gaat dat ook digitaal?

'We hebben wel een digitaal klassenboek waarin huiswerk, repetities e.d. staan. Maar het huiswerk bestaat uit niet-digitale opdrachten, want we mogen er niet van uit gaan dat ieder kind thuis een computer tot zijn

Voor geïnteresseerden

Neem een kijkje bij de Digitale Leerlijn Geschiedenis van Nova College-Montfort via deze link:
www.digitaleleerlijn.nl>
weblokalen>geschiedenis

Alle 'histo-webquests' zijn ook te vinden via de studiewijzer in het web-lokaal geschiedenis van
www.digitaleleerlijn.nl

Neem rechtstreeks contact op met Ardy Biemans via:
abiemans@novacollege-lmc.nl

beschikking heeft. En al hebben ze een computer, sommige zitten dan toch nog zonder internet. Het huiswerk wat ik geef, bestaat vaak uit leren. Het werkboek wordt daarbij ook frequent gebruikt.

De leerlingen kunnen on-line hun huiswerk bekijken. Dit leidt wel tot een dubbele boekhouding: zowel op papier als on-line. Het klassenboek wordt zeer intensief gebruikt. Kinderen die thuis internet hebben kunnen ook thuis het klassenboek benaderen.'

Hoe heb je je toetsen aangepast aan de digitale leerlijn?

'De toets is in principe altijd een papieren toets: ik geef 'klassieke' overhoringen en repetities, waarin ook de nodige feitenkennis getoetst wordt. De leerlingen krijgen wel af en toe digitale diagnostische toetsjes en kunnen de MeMo-toetsen via de cd-rom maken. Lopende het hoofdstuk krijgen ze ook internetopdrachten waarvan ze prints moeten maken die worden beoordeeld. Ieder nieuw hoofdstuk heeft een wat grotere internetopdracht. Soms in een vast kader, zoals het webquest model: je leest de inleiding, dit is de opdracht....

De bronnen die de leerlingen gebruiken zijn gesloten. De filmpjes over het onderwerp kunnen ook op internet worden gezien.'

Ben je tevreden over de resultaten?

'Ja, absoluut. Het is een verrijking. Als je kijkt naar dit soort internetop-

drachten, zie je dat kinderen op een goede manier met de computer bezig zijn. Het is allemaal veel toegankelijker geworden. Ze hebben via het internet toegang tot veel meer bronnen. Daardoor steken ze sowieso veel meer op dan in de reguliere situatie, waarbij je geneigd bent heel veel te vertellen, wat ze ook prettig vinden, maar waarbij ze wel minder leren.

Een voorbeeld.

Bij de webquest over de Tweede Wereldoorlog moeten ze naar Oorlogsschriften op de site van het Friese Verzetsmuseum. Het materiaal is van een meisje van zestien, To Hofstra, en zij heeft schriftjes bijgehouden over wat er gebeurde in de jaren '40-'45 met o.a. krantenknipsels. Dechriften zijn op een heel toegankelijke manier op internet gezet. Het geeft een duidelijk beeld van wat een meisje van zestien meemaakte in die tijd, wat ze zag, las en dacht.

De klas wordt in zes groepen opgedeeld en iedere groep moet een hoofdstuk maken over thema's als de bezetting, het verzet, oorlogshumor, de bevrijding. Aan de hand van bronnen moeten ze daarmee aan de slag. In deze webquest schrijven we met zijn allen een boek over Nederland tijdens de bezetting. Ik bundel het geheel, we maken een mooie titelpagina, de namen komen op de voorpagina. Dat maakt het voor de leerlingen ook aantrekkelijk, zodat ze kunnen zien van 'kijk eens, we zijn bezig met...'

Maar het vreet wel tijd. Deze opdracht heeft mij dik 40 uur gekost

om te maken. En de leerlingen zijn er, dat heb ik tenminste gepland, zeker zo'n 6 à 8 lessen mee bezig.'

Voor digi-sceptici

'Het is wel leuk dat klik-klik-klik, maar wat blijft er van hangen?'

'Net zoveel als bij de traditionele methode, denk ik. Het enige is dat als je het digitaal doet, de leerling zelf actiever is. Ze zijn absoluut enthousiast als ze met de digitale leerlijn bezig zijn geweest en een mooi project hebben afgerond, qua inhoud en uiterlijk. En ik heb de illusie dat de leerling daar meer van opsteekt dan passief als een spons notities maken.'

Kun je collega's de digitale werkwijze dus aanraden?

'Ja absoluut. Je hebt wel affiniteit nodig met de computer en je moet er veel tijd in willen steken. Dat staat vaak niet in verhouding tot de vergoeding die je krijgt, maar het is natuurlijk wel heel leuk om te doen. De eerder genoemde *Oorlogsschriften* staan op een prachtige, informatieve site die ik in de webquest heb ondergebracht. In een niet-digitale leeromgeving zijn dit soort zaken niet mogelijk!

Als de leerlingen zouden mogen kiezen tussen de digitale leerlijn of het traditionele boek, dan zou dat een makkelijke keuze zijn. Het computergebruik zit ook zo in hun belevingswereld, omdat het ontdekkend en actief bezig zijn echt eigen is aan de kinderen. Ze vinden het vanzelfsprekend.'

Uitleg aan leerlingen gaat het beste met een interactief whiteboard.

*'Nederlanders en hun gezagsdragers'
en 'Met de loop op Lancashire'*

Havo en Vwo

STEFAN BOOM

Het examen 2004

Opvallend in de bespreking van het havo/vwo geschiedenisexamen van 2004 was de kritiek op de keuze van de onderwerpen. Op de examen-dag besteedde NRC/Handelsblad een hoofdredactioneel commentaar aan de onderwerpen, op de voorpagina van deze kwaliteitskrant werd de onderwerpkruis en de manier waar-op die tot stand komt ter discussie gesteld. Vanwaar deze belangstelling?

Het centraal schriftelijk eindexamen geschiedenis komt op een andere manier tot stand dan bij de meeste schoolvakken gebruikelijk is. Het examenprogramma is verdeeld in domeinen die in de eindtermen van de tweede fase zijn vastgelegd. Maar op grond van de globale omschrijving van de domeinen kan geen examenstof worden afgevraagd – tenminste volgens de vigerende opvatting.

Die opvatting lijkt op haar retour: in de vmbo-examens wordt wel op grond van zeer globale aanduidingen een examen geconstrueerd, de 49 kenmerkende aspecten van de tien tijdvakken van de commissie-De Rooy in het toekomstige examen zijn nog algemener geformuleerd dan die vmbo eindtermen. De havo eindtermen bevatten 7, de vwo eindtermen 12 domeinen. Van deze domeinen worden er twee in het centrale examen, de rest in het school-

examen getoetst. De twee examenonderwerpen zijn dus absoluut niet het enige wat leerlingen in de tweede fase van geschiedenis moeten leren!

De stofomschrijvingen

Voor het geschiedenisexamen op havo/vwo niveau wordt tot nu toe gebruik gemaakt van een stofomschrijving, per onderwerp één, twee per examen, waarvan één onderwerp nieuw is. Voor het jaar 2004 waren de onderwerpen 'Nederlanders en hun gezagsdragers 1950-1990: verzui-ling, polarisatie en herwonnen consensus' (voor de tweede maal) en 'Met de loop op Lancashire. Katoen en samenleving 1750-1850' (het nieuwe onderwerp).

Het eerste onderwerp is afgeleid uit het domein 'Politiek systeem en politieke cultuur in Nederland', het tweede onderwerp uit het domein 'Levensonderhoud en sociale verhoudingen'.

Er was daarmee sprake van twee zeer verschillende onderwerpen vanuit twee heel verschillende domeinen. Een gevarieerd aanbod voor docenten en leerlingen dus.

De uitwerking in de twee stofomschrijvingen verschilde sterk: het politieke onderwerp had veel weg van een artikel met een duidelijke these (consensus-polarisatie-consensus) waarin de naoorlogse politieke cultuur in Nederland werd geanalyseerd vanuit de invalshoeken media, jongeren, gezagsdragers en vrouwen. Het andere onderwerp kende een regionaal-exemplarische aanpak, het graafschap Lancashire waar de loop op werd gezet, maar het geleerde

moest ook kunnen worden toegepast op een andere regio met katoenindustrie in Noordwest-Europa, die niet (nader) beschreven werd in de stofomschrijving.

In het politieke onderwerp werd een beschrijving gegeven van het naoorlogse Nederland zonder Drees, zonder de Koude Oorlog, zonder buitenland, zonder kabinetten (behalve het kabinet Den Uyl), zonder veel politieke partijen, zonder feiten. Met globale periodisering (jaren vijftig-zestig, jaren zestig-zeventig, jaren zeventig-tachtig) en veel impliciete voorkennis.

Zonder door de docenten gegeven concrete voorbeelden en aanvullingen zou het voor de examenkandidaten een erg abstract thema zijn.

In het andere onderwerp zou Lancashire beschreven moeten worden als model voor industrialisatieprocessen in andere regio's, maar de stofomschrijving zelf bleek geen beschrijving van een industrialisatiemodel. De landbouw- en transport-revolutie ontbraken vrijwel volledig, de aandacht voor de gevolgen voor het landschap en de positie op de wereldmarkt (hoe zou dat naar andere regio's vertaald moeten worden?) konden nauwelijks bevraagd worden, oorzaak-gevolg relaties kwamen bijna niet voor in dit verhaal zonder feiten.

De laatste paragraaf schoot door naar de andere kant: hierin werd opeens een stukje Britse politieke geschiedenis (met Chartisten en Corn-laws) met veel gedetailleerde gebeurtenissen bij elkaar gezet.

Kleio-redacteur Stefan Boom is verbonden aan de afdeling examens van de Citogroep.

Juist op het Lancashire onderwerp is de pers gedoken. Op de dag van het examen gaat de NRC al op de voorpagina in op de in de ogen van de krant merkwaardige onderwerpkouze. In het hoofdredactioneel commentaar staan sappige uitspraken als *'Een feest van herkenning voor 55-plussers met te nauwe spijkerbroek, maar een wanprestatie tegenover leerlingen die nooit meer zullen weten wie Johan van Oldenbarneveldt en Willem van Oranje waren'.**

Artikel en commentaar vormen vervolgens de opmaat voor een reeks andere opiniestukken met een hernieuwde discussie over een thematische versus een meer chronologische onderwerpkouze à la De Rooy.

Inmiddels is dit debat in een stroomversnelling geraakt door het advies van de Onderwijsraad waarin hernieuwde aandacht voor een nationale canon gevraagd wordt, en doordat de Tweede Kamer een motie heeft aanvaard waarin vaststelling van een culturele canon wordt bepleit.

Het examen

Deze verschillende stofomschrijvingen leverden de vragenmakers dit jaar nogal wat problemen op. In opzet en uitwerking bleken de onderwerpen sterk te verschillen. Dit komt onder andere tot uiting in het aantal 'vetgedrukte termen' per thema, een indicatie voor de mogelijkheid tot het stellen van reproductieve vragen. In het Nederland onderwerp waren er daarvan circa 50, in het Lancashire onderwerp ongeveer 18, een verhouding van drie staat tot één. In theorie betekent dit dat er drie keer zoveel reproductieve vragen in het Nederland-onderwerp mogelijk waren als in het Lancashire-onderwerp. Gevoegd bij de verschillende aard van de stofomschrijvingen zou dit kunnen leiden tot twee nogal verschillende vertalingen van de stofomschrijving naar het examen.

Het havo-examen kende helaas één erratum, de NVSH werd wel in een vraag (vraag 9) genoemd, maar stond niet in de stofomschrijving. Er kon wel op grond van uitsluiting (de andere groepen in deze vraag waren wel bekend) beredeneerd worden welke uitspraak bij de NVSH paste,

maar de motivatie daarvan (die ook gevraagd werd) is natuurlijk niet te geven als de organisatie onbekend is. De Nijmeegse Stichting Voor Studentenhuysvesting – wat volgens de dochter van een Cevo-lid de afkorting zou kunnen betekenen – had vast andere uitgangspunten dan de Nederlandse Vereniging Voor Seksuele Hervorming.

In het vwo-examen zat ook een storende fout: in de stelopdracht (vraag 10) werd verwezen naar bron 6 terwijl de val van het kabinet Marijnen in bron 5 werd beschreven. Omdat de inhoud van de bron wel juist werd aangeduid, leidde dit voor de examenkandidaten niet tot misverstanden, maar slordig was het wel.

Inhoudelijk werd er – zoals gebruikelijk – op de vwo-stelopdracht het meest gereageerd. Sommige critici wezen erop dat Veronica niet illegaal was voordat de 'piratenwetjes' waren aangenomen, dat de Veronica Omroep Organisatie de zendmachtiging kreeg en dat een artikel in het Veronica Magazine deed veronderstellen dat er een luchtige toon gevraagd werd. Ook de kouze voor de grote aandacht voor Veronica vonden sommige criticasters verkeerd: zo veel aandacht voor deze exponent van de 'low-culture' vonden zij overdreven. Voor de examenmakers was dat niet zo: in deze stelopdracht werden de invalshoeken jongeren, media en politieke cultuur vanuit de stofomschrijving op een aansprekende wijze gecombineerd. Veel examenkandidaten vonden de opdracht daarom juist wel leuk.

Op de havo-stelopdracht kwam minder kritiek. Wel werd opgemerkt dat het opvoeren van stereotypen, zoals Koos Vethaar voor de nozem, Ina Goudsbloem voor de provo, Serge Beukelaar voor de kraker, eigenlijk niet passend is bij het vak geschiedenis. Er zou juist meer aandacht moeten zijn voor het doorbreken van stereotyperingen. Daar valt wel wat voor te zeggen, maar in deze opdracht gebeurde het op een manier die overduidelijk geen werkelijke situatiebeschrijving pretendeerde te zijn. De bedoeling van deze aankleding was de havo-kandidaten een concrete 'setting' van de

vraag te geven, waardoor de opdracht aansprekender en realistischer zou worden. Over het algemeen sprak deze opdracht de havo examenkandidaat ook aan.

De resultaten

Het eerste wat aan beide examens opviel, was dat de resultaten van de leerlingen aanzienlijk beter waren dan de afgelopen jaren het geval was. Indicatie daarvoor is de gemiddelde p'waarde; een toetsvraag is makkelijker naarmate de p'waarde hoger is.

Moeilijkheidsgraad CSE eerste tijdvak, p'waarde

jaar	havo	vwo
2004	62,9	66,6
2003	54,6	59,4
2002	52,8	60,8

Uniek was vraag 6 in het vwo-examen met een p'waarde van 90, vrijwel alle kandidaten hadden deze vraag goed. De vraag ging over de emancipatiecommissie; blijkbaar een onderwerp waar de leerlingen goed in thuis waren.

Hier en daar werd wat geklaagd over de lengte van het examen, maar in de resultaten was dat niet terug te zien. Het examen was dus makkelijker dan de afgelopen jaren het geval was. Dat gold voor het vwo-examen nog meer dan voor het havo-examen. Bij een N-term van 1 zou het gemiddelde cijfer voor de havo een 6,7 en voor vwo een 7,0 zijn.

Behalve naar de moeilijkheidsgraad wordt in de analyse van het examen ook gekeken naar de spreiding van de resultaten. Zowel voor havo als vwo was de indicator voor de spreiding van de resultaten, de standaarddeviatie, aanzienlijk lager dan in de afgelopen jaren. Er waren nauwelijks hoge tot zeer hoge, maar ook nauwelijks lage tot zeer lage resultaten.

Een goed examen moet redelijk differentiëren. Een zeer vaardige leerling moet een goed resultaat, een minder vaardige een duidelijk minder resultaat boeken. Dat is per vraag te bepalen, maar ook voor het totaal. De vraag die het beste differentieerde was voor zowel havo als vwo de stelopdracht: goede leerlingen scoorden daar duidelijk beter,

minder goede leerlingen duidelijk minder.

De betrouwbaarheid van het examen wordt ook gemeten in de toets- en itemanalyse. Via een statistische methode wordt nagegaan of een kandidaat onder dezelfde omstandigheden eenzelfde resultaat zal behalen als de toets overgemaakt wordt. De dalende trend van de afgelopen jaren zet zich door: de betrouwbaarheid van het geschiedenisexamen neemt af. Een zorgelijke ontwikkeling.

Het veld

Behalve via de krant, zijn er nog meer kanalen waardoor opmerkingen over het examen de examenmakers bereiken. De klachtenlijn van het LAKS is zo'n kanaal (dit jaar waren er minder klachten dan vorig jaar, zowel relatief als absoluut), de regiovergaderingen van de VGN en het forum op de VGN-site zijn andere.

Op de centrale regiovergadering werd nadrukkelijk gewezen op de onduidelijkheid die er zou zijn over het juiste gebruik van historische structuurbegrippen als betrouwbaar, bruikbaar en representatief. De commentaren van de docenten die aan de debatjes op de VGN-site meededen gingen vrijwel allemaal over varianten van antwoorden die ook juist waren, of waarvan sommige docenten vonden dat die juist niet volledig goed gerekend konden worden. Er ontstonden daar heel aardige discussies waarbij uitgebreid op elkaars argumenten werd gereageerd. Dit laat zien hoe serieus er omgegaan wordt met het nakijken van het examenwerk.

Dat die examencorrectie een gigantische klus is, is voor iedere docent met examenklassen duidelijk. Dat de druk van de correctie de laatste jaren eerder toegenomen dan afgenomen is, lijkt ook duidelijk. Daarvoor zijn een aantal redenen te noemen. Sinds de invoering van de tweede fase is het percentage leerlingen met geschiedenis in het examenpakket opgelopen. Dat betekent gemiddeld grotere groepen bij geschiedenis. Het aantal lesuren (contacturen) per groep is verminderd. Docenten van examenklassen hebben gemiddeld dus meer

leerlingen onder hun hoede. Het correctievoorschrift is intussen ook veranderd. Veel meer vragen hebben een minder eenduidig antwoordmodel. Het aantal vragen dat gecorrigeerd moet worden via een 'voorbeeld van een juist antwoord' is sterk toegenomen. Er wordt daarmee meer overgelaten aan de professionaliteit van de vakdocent, die moet beoordelen binnen welke marges het antwoord van de leerling gehonoreerd kan worden. Dat is arbeidsintensief en kost dus meer tijd.

In een enquête heeft de Commissie Havo/Vwo van de VGN deze correctiedruk geïnventariseerd. Gemiddeld werd er veertig minuten per leerling besteed aan het nakijken, waarvoor de meeste docenten zich nauwelijks gecompenseerd voelden door hun schoolleiding. Om dit probleem op te lossen werden er een groot aantal suggesties gedaan; afschaffen van het cse geschiedenis, afschaffen van de stelopdrachten, meer eenduidige kennisvragen, een half examen met meerkeuzevragen, examen gecombineerd met één essay vraag, een korter examen, overname van het I (international) B (achelaureat) examen. Oplossingen van dit probleem moeten docenten op hun scholen zoeken. In het taakbelastingsbeleid en in het werkoverleg met hun leidinggeven- den kan dit probleem worden aangepakt. Verkorting van het examen is al enige tijd aan de gang: zowel het aantal woorden van het examen (in het vragenboekje en het bronnenboekje) als het aantal antwoordelementen (punten, voor de havo van 90 naar circa 80, vwo circa 85) is de laatste jaren teruggelopen. Door heldere, goed gestructureerde vragen kan de correctie sneller verlopen.

Maar in de commentaren werd ook duidelijk dat docenten voor de havo-leerlingen wel, maar voor de vwo-leerlingen geen prijs stellen op vragen waarin de stappen naar het antwoord sterk voorgestructureerd zijn. Verder werd opgemerkt dat leerlingen *getraind* kunnen worden in het beknopter formuleren van hun antwoorden. Meer is niet altijd beter, teveel opschrijven kan leiden tot tijdgebrek waardoor de laatste vragen moeten worden afgehaald.

Oefening baart ook hier kunst: op hun schoolexamens kunnen leerlingen al oefenen met een efficiëntere werkwijze bij de beantwoording van hun vragen. Daardoor heeft de nakijkende docent minder leeswerk te verrichten. Zeventien folio's volschrijven is echt niet nodig om een voldoende te halen!

Een vooruitblik

Het examen van 2005 kent opnieuw twee heel verschillende onderwerpen: Lancashire en Vietnam. Net als in 2004 staat het economisch-sociale Lancashire-onderwerp naast een meer politiek thema. De twee stofomschrijvingen zijn net zo verschillend, het globale Lancashire tegenover het veel concretere, met talloze politieke gebeurtenissen gestructureerde Vietnam. In het examen zal dat verschil uiteraard naar voren komen. Aan de roep om heldere en eenduidiger vragen kan door de examenmakers beter voldaan worden bij een onderwerp als Vietnam dan bij het Lancashire-thema. Of daarmee ook een examen is gemaakt dat beter differentiateert en dat voor de vwo-kandidaten wat moeilijker vragen bevat, zal in mei pas blijken.

Zolang er wisselende onderwerpen zijn, zal er commentaar blijven komen op de uitwerking van de verschillende thema's en de keuze van de onderwerpen. Tot 2009 zullen die wisselende onderwerpen nog bestaan. De keuze van die onderwerpen zal bepalend zijn voor de ontvangst van het examen. Achteraf denk ik dat het jammer is dat het onderwerp 'Met de loep op Lancashire' niet 'gewoon' de Industriële Revolutie is genoemd (en dat het ook daarover zou gaan natuurlijk). Maar dat is niet gebeurd. Zolang het lijkt of de examenonderwerpen specialistische deelthema's zijn, zal *NRC/Handelsblad* stof genoeg hebben voor de examenbesprekingen.

* *NRC-Handelsblad*, 28 mei 2004.

Helaas is dit een misverstand; invoering van het programma van De Rooy garandeert niet, dat Johan van Oldenbarnevelt en Willem van Oranje gekende figuren zullen zijn.

**Bronnen rondom
Aletta Jacobs**

ANNEMARIE KLOOSTERMAN,
HANS BOSCHLOO EN
STEFAN BOOM

Oefenen met vaardigheden

In de huidige discussie over vorm, inhoud en wenselijkheid van de canon is de aandacht voor vaardigheden wat verslapt. Maar ook in het nieuwe examenprogramma dient domein A, de vaardigheden en historische structuurbegrippen, in het lesprogramma te worden opgenomen. Daarom blijft het zinvol na te denken over manieren om te oefenen met historische vaardigheden en benaderingswijzen.

Het onderscheid tussen kennis en vaardigheden werd vanaf de jaren zestig gemaakt toen men wilde vastleggen wat leerlingen aan het einde van een 'leertraject' moesten 'kennen' en 'kunnen'. Daarbij wordt meestal onderscheid gemaakt tussen algemene en vakspecifieke vaardigheden. Wij willen vooral ingaan op de toepassing van vakspecifieke vaardigheden ofwel historische structuurbegrippen en benaderingswijzen.

In de loop van het jaar leveren wij telkens een paar bronnen. In de vra-

gen daarbij komen steeds één of meer structuurbegrippen aan de orde. Als eerste in deze reeks twee foto's en de structuurbegrippen interpretatie, betrouwbaarheid en representativiteit, verandering en continuïteit, plaatsen in de tijd en vergelijken met het heden.

De vragen, antwoorden en toelichtingen kunnen dienen als werkmateriaal voor leerlingen, als toetsvragen of als uitgangspunt voor een eigen les van de docent.

De bronnen die we hebben gekozen voor deze serie zijn afkomstig uit het Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (IIAV) in Amsterdam. Alle bronnen zullen een relatie hebben met Aletta Jacobs, de beroemde Nederlandse feministe. Aanleiding daarvoor is het verschijnen op 28 april 2005 van de biografie *Aletta Jacobs (1854-1929), Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid* van de hand van Mineke Bosch en de daarmee verbonden ten-

toonstelling 'Aletta Jacobs en het verlangen naar de politiek' in het gebouw van de Tweede Kamer. De tentoonstelling is te bezoeken zijn tot 5 november. Rond de tentoonstelling worden allerlei activiteiten georganiseerd voor scholieren en scholen.

De tentoonstelling sluit aan op het nieuwe examenonderwerp voor 2006 en 2007, Van kind tot burger, volksoopvoeding via het onderwijs in Nederland (1780-1920).

Meer over de tentoonstelling is te vinden op:

www.alettajacobs.org
en <http://www.iiav.nl>

Door de toegevoegde informatie kunnen docenten en leerlingen meer doen met het materiaal. Het kan gebruikt worden als een begin van een eigen onderzoek of een klassengesprek e.d. In de vragen en antwoorden zitten talloze mogelijkheden voor leerlingen om verder naspeuringen te verrichten. De websites en de literatuurlijst leveren daarvoor aanknopingspunten. Op de website van het IIAV (<http://www.iiav.nl/>) komen voorbeelden te staan van gebruik in de klas. Wij vragen docenten die het materiaal gebruiken, om hun ideeën en ervaringen te mailen naar info@iiav.nl dan kan het geplaatst worden op de website.

Aletta Jacobs en Carrie Chapman Catt op wereldreis om het vrouwenkiesrecht te propaganderen. Hier zijn zij in China, in 1912. (IIAV foto nr 100003768)

Bron 1. Foto uit 1913 van demonsterende vrouwen door fotograaf M. S. Vaz Diaz, van het persbureau M.S. Vaz Diaz. (Uit het beeldarchief van het IIAV, foto nr 100000312.)

Toelichting bij bron 1

De foto is waarschijnlijk genomen op 4 mei, want op die dag werd de eerste openbare betoging van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht georganiseerd. Een paar bestuurleden waren hier tegen, want zij vonden dat een betoging te veel leek op 'de manier van de suffragette's', de Engelse strijdsters voor vrouwenkiesrecht. Maar men vond een compromis. Er zou een 'protest-meeting' gehouden worden in de grote zaal van de dierentuin in Den Haag en de leden, die dit wilden, zouden vanaf het station in een demonstratieve optocht naar de meeting lopen. Anderen zouden op eigen gelegenheid gaan.

Van die dag bestaan verschillende foto's, dit is er één van. De vierde vrouw van links, met de sjerp (band), is Aletta Jacobs (1854-1929).

Bron 2. Foto uit 1928 van het persbureau Vereenigde Fotobureaux. (Uit het beeldarchief van het IIAV, foto nr 100015848.)

Toelichting bij bron 2

Propagandatocht met auto's van de afdeling Amsterdam van de Nederlandsche Vereeniging voor Staatsburgeressen op 27 september 1928. Ieder jaar herdacht de vereniging op 27 september dat, na 25 jaar strijd, in september 1919 het vrouwenkiesrecht was ingevoerd. De vereniging heette toen nog Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht, maar die naam werd veranderd toen dat doel bereikt was. Onder de nieuwe naam werd de strijd voor gelijke rechten voortgezet. Afdelingen overal in het land organiseerden op die 'propagandadag' allerlei activiteiten. Jaarlijkse 'propagandadagen', waarop de afdelingen overal in het land op dezelfde dag actief waren, bestonden al voor de invoering van het vrouwenkiesrecht.

De Amsterdamse propagandadag van 1928 was de avond ervoor begonnen met een tocht met bootjes door de grachten en werd afgesloten met een 'meeting' in Bellevue. De dag diende tevens als voorbereiding op de propagandadag in het jaar daarop, want dan zou het 10-jarig bestaan van het vrouwenkiesrecht gevierd worden.

De auto's waren versierd met gele en witte bloemen, de kleuren die ook tijdens de vroegere propagandadagen voor kiesrecht werden gebruikt. Geel stond voor 'Vrede' en wit voor 'Licht', waarden waarvoor de vrouwen zich wilden gaan inzetten als zij het kiesrecht hadden bereikt.

De vrouw die in de auto staat, met de hand op het raam, is Aletta Jacobs.

VRAGEN

Gebruik bron 1 en 2.

Op beide foto's staat Aletta Jacobs op eenzelfde manier afgebeeld.

1 Welke conclusie trek je uit de manier waarop zij is gefotografeerd?

Gebruik bron 1 en bron 2.

Op beide foto's staan ook een aantal mannen.

2 Noem

- de overeenkomst in de rol die de mannen op beide foto's spelen en
- leg uit waarom vrouwen die demonstreren in de tijd van de foto's de steun van mannen veel meer nodig hebben dan in onze eigen tijd.

Gebruik bron 1 en 2.

De vrouwen in beide bronnen gebruiken een aantal propagandamiddelen.

3 Noem:

- één propagandamiddel dat ze in beide bronnen gebruiken
- één propagandamiddel dat alleen in bron 1 gebruikt wordt en
- één propagandamiddel dat alleen in bron 2 gebruikt wordt.

Gebruik bron 1 en 2.

Twee beweringen:

1 Het verschil in sfeer tussen foto 1

en foto 2 kan verklaard worden uit de vooruitgang die de vrouwenbeweging in haar strijd heeft geboekt.

2 De stijl van krantenfoto's is tussen 1913 en 1928 veranderd.

4 Ondersteun elke bewering met één argument.

De vrouwen op beide foto's betogen voor gelijke rechten voor man en vrouw. Tussen 1913 en 1928 hebben zij op één gebied wettelijke gelijkstelling gekregen, op veel andere gebieden nog niet.

5 A. Noem de wettelijke gelijkstelling die zij bereikt hebben en leg uit wat dit heeft betekend voor de naam van de organisatie van de vrouwen op de foto's.

B. Geef twee voorbeelden van gelijkberechtiging waarvoor vrouwen in 1928 nog willen strijden.

Tijdens de strijd voor het vrouwenkiesrecht stonden liberalen, socialisten en confessionelen tegenover elkaar. Zo werd er gezegd:

1. De vrouw heeft de taak om voor het gezin en de kinderen te zorgen, de man treedt naar buiten en vertegenwoordigt dus het gezin in het publiek domein.

2. Alle mensen zijn gelijk, dus moe-

ten alle mensen dezelfde rechten hebben.

3. De vrouw heeft tot taak voor het gezin en de kinderen te zorgen, maar juist daarom moet zij dezelfde rechten hebben als de man. De man kan bijvoorbeeld het geld van het gezin in het café opdrinken, zelfs als de vrouw het verdiend heeft. Zij moet ook stemrecht hebben, omdat zij een even verantwoordelijke taak heeft als de man en op haar terrein het meest deskundig is.

4. Alle mensen zijn gelijk, maar de macht is ongelijk verdeeld. Daarom moet voor het algemeen mannenkiesrecht gevochten worden. Als dat veroverd is, kan de maatschappij veranderd worden en dan krijgen ook de vrouwen gelijke rechten.

6 Koppel elke bewering aan de stroming waarvoor de uitspraak het meest kenmerkend is. Licht je keuze telkens toe.

Gebruik bron 1 en 2

De vrouwenbeweging waarvan Aletta Jacobs de leidster was, werd door hun tegenstanders soms als een clubje 'dames' afgeschilderd.

7 Geef in elke foto een element aan dat dit beeld bevestigt. Noem niet twee keer hetzelfde element.

Antwoorden en commentaar

1. Uit het antwoord moet blijken dat, omdat Aletta Jacobs op beide foto's de centrale positie inneemt, zij volgens de fotografen de belangrijkste persoon op de foto is.

Leerlingen moeten bij deze vraag een conclusie trekken. Dit is vaardigheid die niet specifiek is voor het vak geschiedenis, maar wel vaak gebruikt wordt.

Opvallend is dat Aletta Jacobs op beide foto's op een prominente plaats staat. Bij ckv (Culturele en Kunstzinnige Vorming) hebben de leerlingen vast voorbeelden gezien van de manier waarop schilders door de compositie van hun schilderij duidelijk maken wat de centrale boodschap van hun werk is.

2. Voorbeeld van een juist het antwoord:

- In beide foto's staan de mannen op de achtergrond, zij zijn (al dan

niet welwillende) toeschouwers.

– De steun van de mannen was nodig, omdat het die tijd ongepast gevonden werd dat vrouwen in het openbaar optraden. De steun van mannen maakte het optreden van de vrouwen meer respectabel.

Op grond van hun rechtspositie kunnen vrouwen formeel niet zonder de toestemming van hun man of vader aan dit soort activiteiten deelnemen. Voor gehuwde vrouwen duurde deze situatie voort tot 1957. Bij deze vraag gaat het om ordenen van gegevens op grond van eigen interpretatie, een van de algemene vaardigheden uit domein A en om het structuurbegrip 'vergelijken met je eigen tijd'. Dit is een vaardigheid die in de eindtermen van De Rooy grote nadruk krijgt. Het is ook een didactische vaardigheid die veel docenten in de les gebruiken. Een vergelijking met de Engelse suffragette's kan voor leerlingen en docenten aanleiding zijn om daar

verder iets mee te doen, bij voorbeeld in de vorm van een opdracht of een onderzoek via internet.

3. Een propagandamiddel dat in beide bronnen gebruikt wordt is het organiseren van een optocht/betoging (in bron 1 met vaandels sjerpen en vlaggetjes, in bron twee met versierde auto's) / het gebruik maken van de pers. Het was de bedoeling 'de krant te halen', beide foto's zijn afkomstig van persbureaus.

– Als propagandamiddel alleen in bron 1 kunnen het vaandel, de sjerpen en de vlaggetjes genoemd worden.

– Als propagandamiddel alleen in bron 2 kunnen de met (gele en witte) bloemen versierde auto's genoemd worden.

Dit soort vragen (1, 2 en 3) bij bronnen dient vaak als opstap en dwingt de leerlingen de bron goed te bekijken. Door deze vragen ervaart de

leerling dat het bij deze foto's gaat om propaganda en massacommunicatie. De vaardigheid is weer interpretatie.

In 1913 waren er nog niet veel auto's. Dus was de auto opvallend. In 1928 lag dat anders. Daarbij komt dat de voorvechtsters van het eerste uur, die hier centraal staan, toen te oud waren om lang mee te lopen in een demonstratieve optocht.

4. De vrouwen in bron 1 zien er ernstig, vastberaden, uit, die in bron 2 lijken meer ongedwongen.

Dit verschil in sfeer kan verklaard worden uit het feit dat de vrouwen op de foto uit 1913 nog moeten strijden voor het kiesrecht, terwijl de vrouwen in op de tweede foto vierien dat het kiesrecht in 1919 bereikt is. Het verschil in sfeer kan ook verklaard worden uit de stijl van fotograferen. In 1919 poseerden de mensen nog echt en kijken recht in de lens. Al was het technisch niet meer noodzakelijk lang in een vaste houding stil te staan, men was het zo gewend en deed dat dus ook buiten, en niet alleen als er echt geposeerd moest worden in een atelier bijvoorbeeld. Daardoor lijkt het allemaal wat ernstiger en plechtiger.

Dit lijkt ook een vraag voor CKV, maar bij geschiedenis kan hij gebruikt worden om de structuurbegrippen 'interpretatie en bewijs' en 'betrouwbaarheid en representativiteit' te demonstreren. De leerling moet uitleggen dat de bron een aantal conclusies toelaat en dus geen van beide beweringen helemaal ondersteunt (niet volledig betrouwbaar is om een van beide beweringen op te baseren). Een ander doel van de vraag is om duidelijk te maken dat het belangrijk is om te weten dat vroege foto's meestal geësceneerd zijn. Daar moet je rekening mee houden als je een vroege foto als bron gebruikt om iets aan te tonen of te illustreren.

5 Voorbeeld van een juist antwoord is:

A. De vrouwen hebben al passief (1917) en actief (1919) kiesrecht gekregen, daarom is de naam Vereniging voor Vrouwenkiesrecht veranderd in Nederlandsche Vereeniging voor Staatsburgeressen.

B. Voorbeelden van gelijke rechten die nog bereikt moesten worden (twee van de volgende):

- gelijkstelling van man en vrouw in het huwelijk (gehuwde vrouwen werden pas in 1956 handelingsbevoegd, die wet ging in per 1 januari 1957);
- in een aantal beroepen worden vrouwen ontslagen, zodra zij trouwen;
- er is geen 'gelijk loon voor gelijke arbeid', dat beginsel wordt nog door velen verworpen;
- veel beroepen zijn in de praktijk niet voor vrouwen toegankelijk;
- er is nog altijd wettelijke bescherming van vrouwenarbeid, waardoor vrouwen in sommige takken van bedrijf niet kunnen concurreren met mannen, die bijvoorbeeld wel nachtwerk mogen verrichten. (De vrouwenbeweging is over dit onderwerp verdeeld.)

Het gaat in deze vraag om verandering en continuïteit, en plaatsen in de tijd.

De bron dient hier als opstap voor kennisvragen. Het voordeel voor leerlingen is dat zij door de bronvragen al in de materie zitten en dat de vragen een logische volgorde krijgen. Of deze vraag gesteld kan worden bij een centraal examen of bij een schoolonderzoek over, om maar iets te noemen, Aletta Jacobs en haar tijd, hangt af van de stofomschrijving, resp. leerstof. Het zijn immers kennisvragen.

Vraag 5 en 6 kunnen als verdieping gebruikt worden bij het nieuwe CE-onderwerp in 2006 'Van kind tot burger'.

In 1917 kregen vrouwen passief kiesrecht, zij konden dus door mannen in de Kamer gekozen worden. Aletta Jacobs werd tot haar grote teleurstelling niet gekozen, maar Suze Groeneweg (1875-1940) wel. Zij is de eerste vrouw in het parlement. Dat zij wel voldoende stemmen kreeg kwam waarschijnlijk doordat zij lid was van de SDAP, én tegen aparte clubs voor vrouwen. Daardoor was zij een goede kandidaat voor de SDAP, al waren veel vrouwen binnen de SDAP het op dit punt niet met haar eens; bijvoorbeeld Mathilde Wibaut (1862-1952), die van 1908 – 1935 voorzitter was van de Bond van Sociaal Democratische Vrouwenclubs. Maar het standpunt van vrouwen legde in de partij weinig gewicht in de schaal, omdat vrouwen geen actief kiesrecht hadden.

Dat vrouwen in 1917 passief kiesrecht kregen was het gevolg van een compromis, 'de pacificatie van 1917'. De confessionelen, tegenstanders van vrouwenkiesrecht en vaak ook van algemeen mannenkiesrecht, kregen gelijkstelling van het bijzonder onderwijs en stemden als tegenprestatie in met algemeen kiesrecht voor mannen en passief kiesrecht voor vrouwen. Bovendien werd de mogelijkheid van actief vrouwenkiesrecht in de grondwet opgenomen.

De Nederlandse maagd vooraan de stoet van een vrouwenkiesrecht betoging in 1916 (IIAV foto nr 100000314)

Om verder te lezen

Mineke Bosch, *Aletta Jacobs (1854-1929), een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid* (Amsterdam 2005).

De nieuwe biografie, dé plaats om alles over Aletta Jacobs te vinden.

Mineke Bosch en Annemarie Kloosterman, *Lieve Dr. Jacobs, Brieven uit de Wereldbond voor Vrouwenkiesrecht 1902-1942* (Amsterdam 1985).

De meeste brieven gaan over de strijd voor vrouwenkiesrecht, maar ook over de vriendschapsbanden tussen deze vrouwen. De brieven zijn vertaald, boeiend om te lezen en goed te gebruiken als bron.

Herinneringen van Aletta Jacobs (1924), goed leesbaar.

Aletta Jacobs, *Reisbrieven uit Afrika en Azië, benevens enige brieven uit Zweden en Noorwegen*, 2 dln. (Almelo 1913).

In 1911 en 1912 maakten Aletta Jacobs en de Amerikaanse voorvechtster voor vrouwenkiesrecht Carry Chapman Catt een wereldreis om het vrouwenkiesrecht te propageren. De brieven verschenen in de Telegraaf. Boeiende lectuur, maar helaas een zeldzaam boek.

W.H. Posthumus-van der Goot en Anna de Waal (red.), *Van moeder op dochter*. Verschenen in diverse drukken en nog steeds goed te gebruiken naslagwerk.

Hedy d'Ancona e.a. (red.), *Vrouwenlexicon. Tweehonderd jaar emancipatie van A tot Z* (Utrecht 1989).

Tal van personen en zaken uit de geschiedenis van de emancipatie. Een goed bruikbaar naslagwerk.

Daardoor was er later geen tweederde meerderheid meer voor nodig. In 1818 diende het kamerlid H.P. Marchant (1869-1956) van de VDB (Vrijzinnig Democratische Bond) een initiatiefwet in en kreeg zo gedaan dat het actief kiesrecht voor vrouwen met ingang van 1919 werd ingevoerd.

6. Voorbeeld van een juist antwoord

1. Argument a past het best bij de confessionele stromingen, want in die kringen leefde de gedachte dat God de wereld zo geschapen heeft dat mannen en vrouwen elk hun eigen taak hebben. De man is verantwoordelijk en treedt voor het gezin naar buiten. (Uit de bijbel en de geschriften van de kerkvaders komt deze taakverdeling tussen mannen en vrouwen naar voren, daarom mag de mens die niet veranderen.)

2. Argument b past het best bij de liberale stroming, want die gaat uit van individualisme en het idee dat alle mensen gelijk zijn (Verlichtingsideeën), daarom was het voor deze stroming maar een kleine stap om ook vrouwen kiesrecht te geven.

3. Argument c past het best bij een confessionele stroming, omdat het uitgangspunt is dat de vrouw een eigen taak heeft. Uitgaande van dat gegeven, wordt beredeneerd dat de vrouw gelijke rechten moet hebben.

4. Argument d past het best bij een socialistische stroming, omdat de klassenstrijd belangrijker geacht werd dan de strijd voor gelijke rechten. Voor mannen en vrouwen moet de klassenstrijd op de eerste plaats komen. Als die strijd gewonnen is komen de gelijke rechten vanzelf. (De socialisten gaan net als de liberalen uit van de gelijkheidsideeën van de Verlichting.)

Deze vraag is weer een kennisvraag. Kennistoetsing naar aanleiding van een bron heeft als voordeel dat de toetsing verder gaat dan simpele reproductie, de leerling moet zich de kennis echt eigen gemaakt hebben (identificatie) en deze toepassen. Een ander voordeel is dat 'residu-kennis' getoetst wordt, kennis die overblijft als een onderwerp al eerder diepgaand behandeld is. De detaillistische 'werkkennis' die nodig was voor de diepgaande behandeling wordt niet gevraagd.

7. Op de eerste foto dragen de vrouwen bont, geklede jassen en modieuze hoeden. Arbeidersvrouwen staan er niet bij (misschien wel een enkele dame met socialistische opvattingen).

Op de tweede foto is er sprake van een demonstratie met auto's, een voermiddel dat toen alleen de rijkere burgerklasse zich kon veroorloven. Vaardigheid 'interpretatie & bewijs', de leerlingen moeten een gegeven interpretatie ondersteunen met argumenten ontleend aan de bron.

Rosa Manus (1881-1943?)

Een interessant aspect van de tweede foto is dat Rosa Manus er op staat (rechts, met de hand aan het portier.) Zij is vanaf 1908 bij de vrouwenbeweging betrokken en werd de

drijvende kracht achter de schermen, nationaal en internationaal, bij de vrouwenkiesrechtbeweging en bij de vrouwenvredebeweging. Zij organiseerde nationale en internationale congressen op beide terreinen. Vanwege haar pacifistische en internationale ideeën (en omdat zij joods) was, werd zij al in augustus 1941 opgepakt en naar Ravensbrück gebracht, waar zij omkwam, waarschijnlijk in 1943.

De archieven van het IIAV, toen nog IAV geheten, werden door de bezetters in beslag genomen en naar Duitsland gebracht. Grote delen ervan vielen bij de Duitse nederlaag in Russische handen. De Russen op hun beurt brachten deze archieven naar Moskou. Na de val van de Sovjetunie werden steeds meer archieven teruggegeven, in 2003 ook die van het IIAV. Bij de teruggegeven stukken was ook het archief van Rosa Manus met deze foto.

Dit aspect van bron 2 kan in de les gebruikt worden voor discussie en verdieping. Enerzijds gaat het om vragen over het belang van de archieven.

Waarom namen de Duitsers het archief van het IIAV (en ook het archief van het IISG) in beslag en waarom brachten zij het naar Duitsland? Waarom brachten de Russen het naar Moskou? Waarom kreeg Nederland dit archief pas in 2003 terug? Welke argumenten worden in het huidige Rusland gebruikt om de archieven al dan niet terug te geven? Welke groeperingen zijn ervoor en welke er tegen?

Anderzijds kan de rol van Rosa Manus besproken worden. Wat heeft zij gedaan voor de emancipatie? Waarom werd de vrouwenvredebeweging opgericht? Waarom bleef Rosa Manus steeds op de achtergrond? Komt dat door haar joodse afkomst?

Annemarie Kloosterman is werkzaam bij het Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (IIAV), Hans Boschloo was tot 2004 geschiedenisdocent aan de Joke Smitschool in Amsterdam.

ZOJUIST VERSCHENEN

Over 'de drie van Breda' en hun levenslange opsluiting is jarenlang gediscussieerd. Hinke Piersma promoveerde op een studie naar de inhoud en achtergronden van dit publieke debat, waarbij velen zich hebben laten leiden door hun eigen oorlogsgeschiedenis. *De drie van Breda. Duitse oorlogsmisdadigers in Nederlandse gevangenschap 1945-1989*. Balans, € 19,95.

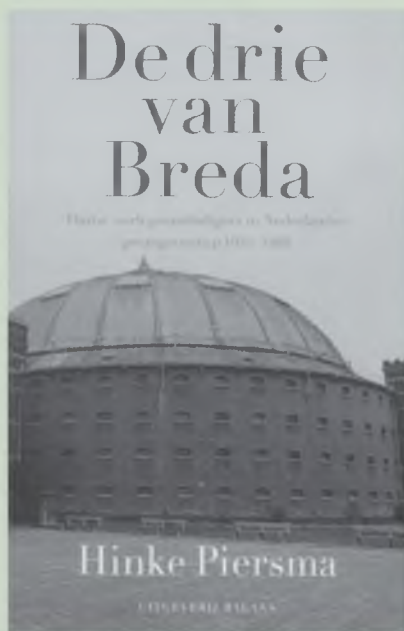
Als het historisch overzicht weer mag, dan kunnen de jaartallen en de rijtjes namen als kapstokken ook weer. Van Bas Blokker, Gijsbert van Es en Hendrik Spiering, *De vaderlandse geschiedenis in jaartallen. Nederlandse geschiedenis in een handomdraai*. Balans, € 12,50.

Grijs Geheugen in drie deeltjes: vaderlandse geschiedenis was lang een vloek, nu wordt het gemis eraan als een gemis ervaren. Piet Grijs meent de leemte te kunnen opvullen met *De geschiedenis van Nederland en Vlaanderen in 631 plaatsen*, *De geschiedenis van Nederland en Vlaanderen in 943 namen* en *De geschiedenis van Nederland en Vlaanderen in 1304 data*. Professor Buikhuisen ontbreekt in de rij. Meulenhof / Manteau, € 10,- per deeltje.

Meer vaderlandse geschiedenis in *Zeehelden* van Ronald Prud'homme van Reine. Deze kenner (hij schreef al eerder de biografie van enkele zeehelden) beschrijft niet alleen de levens van de vlootvoogden uit de Gouden Eeuw, maar ook de organisatie van de marine en het haar wedervaren in die periode. Compleet met een heuse topveertig van deze zeventiende eeuwse volkshelden. De Arbeiderspers, € 11,95.

Een van de vragen die Michael Cook zich stelt in *10.000 jaar geschiedenis* is hoe het komt dat het Westen een onevenredig grote rol heeft gehad in de totstandkoming van de wereld waarin we nu leven. Het Spectrum, € 21,95.

Dictators. Hitlers Duitsland, Stalins Rusland van Richar Overy is niet alleen een dubbelportret van de twee wreedste dictators uit de twintigste eeuw, maar vooral een analyse van de wijze waarop beide regimes zich wisten te verzekeren van de steun van het grootste deel van hun bevolking. Een huiveringwekkende zoektocht naar het mechaniek van de onderdrukking. De Bezige Bij, € 39,90.

In het laatste jaar van de Tweede Wereldoorlog viel in het Westen een groot deel van de slachtoffers van de hele periode. Sommige episodes zijn bekend, zoals de slag om Arnhem en de hongerwinter, maar andere, zoals de vernietigende opmars van het Rode Leger door het oosten van Duitsland, waar zeker een miljoen mensen bij omkwamen, zijn dat minder. Max Hastings probeert die laatste oorlogsmaanden te reconstrueren in *De slag om Duitsland*. Balans, € 34,50.

Nu bijna niemand meer weet wat calvinisme is, moet Calvin wel helemaal een vreemde zijn geworden. De mensen die het woord calvinisme te onpas in hun mond nemen, zullen wel niet geïnteresseerd zijn in leven en werk van deze hervormer. Voor de anderen is de beroemde biografie van Bernard Cottret nu vertaald uit het Frans. *Calvin. Biografie*. Kok, € 39,90.

Napoleons invasie in Rusland en de verschrikkelijke terugtocht vanuit Moskou die daarop volgde, zijn van grote betekenis geweest voor het verloop van de Europese geschiedenis. Adam Zomoyski schreef *1812. Napoleons fatale veldtocht naar Moskou* waarvoor hij gebruik maakte van de resultaten van het meest recente Russische onderzoek en talloze ooggetuigenverslagen uit die tijd. Balans, € 27,50.

RECENCIES

Over Olga Tsjechova hebben vele geruchten de ronde gedaan: ze is lang een opvallende voetnoot geweest in boeken over Hitler of Stalin. Zij werd als filmster de gunsteling van de Führer, maar was tegelijkertijd een geheim agente van de Russische dictator. Antony Beevor, bekend van Stalingrad en Berlijn, schreef *Het mysterie rond Olga Tsjechova. Hitlers favoriete actrice*. Balans, € 19,90.

Tomas Lieske schreef een novelle tegen het decor van het onrustige zestiende-eeuwse Spanje. Marnix de Veer, wiskundige en instrumentenmaker verliest zijn hart en zijn lief als hij aan het hof van Filips II verkeerd. Desondanks blijft hij ook de Spaanse koning trouw. *Mijn soevereine liefde*. Querido, € 13,50.

In De Gentse bruid probeert Dorrit Willumsen het portret te schetsen van een dochter van Filips de Goede/zus van Karel V, die in het kader van de Habsburgse politiek uitgehuwelijkt werd aan de Deense koning Christiaan II. Een katholiek bolwerk tegen de Duitse vorsten is Denemarken echter niet geworden. De Arbeiderspers, € 39,90.

BOEREN IN OSTLAND

David Barnouw, *Oostboeren, zee-germanen en turfstekers, Kolonisatie tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Bert Bakker: Amsterdam 2004), 187 blz., € 18,95.

Vanaf eind 1941 gingen enkele duizenden Nederlandse boeren en tuinders, vissers en turfstekers, bouwvakkers en elektriciens, automonteurs en zelfs obers vrijwillig oostwaarts als 'Germaanse' pioniers in het door de Duitse troepen veroverde *Lebensraum*. Verantwoordelijk voor deze uitzending was Meinoud Marinus Rost van Tonningen, een felle nazi die in *Ostland* en in Oekraïne een gebied zag dat als compensatie zou kunnen dienen voor het inmiddels verloren gegane Nederlands-Indië. Zo'n kolonisatie was bovendien veel Germaanser en 'volksr' dan die van gebieden waar het Germaanse ras, bij nader inzien, eigenlijk helemaal niet thuishoorde, zoals Azië. Rost werd president van de door de Staat der Nederlanden opgerichte Nederlandse Oost Compagnie (NOC). Deze naam was natuurlijk niet voor niets gekozen, al had 'Maatschappij van Verre' ook in de lucht gehangen. Veel mocht het overigens niet baten: onder kapitaalverschaffers, ondernemers en arbeiders was weinig geestdrift te bespeuren. Verwonderlijk was dat niet, want de onderneming verspreidde een sterke NSB-geur, was afhankelijk van Duitsers en werkte voor het Duitse belang. Voordeel voor de organisatie was wel dat Rost van Tonningen naast het presidentschap van De Nederlandsche Bank ook nog functies vervulde op de departementen van Financiën en Bijzondere Economische zaken, zodat hij zonder veel moeite miljoenen guldens kon spenderen aan zijn Nederlandse Oost Compagnie.

Uiteindelijk lieten zo'n drieduizend arbeiders zich verleiden. Hun wachtte een enorme deceptie want de leefomstandigheden in het 'Belofde Land' waren meer dan verschrikkelijk. De *SS-Frontarbeiter* kregen te maken met

In de slipstream van de boekenweek nog een aantal goedkope herdrukken van boeken over de Nederlandse geschiedenis:

J.J. Woltjer, *Recent Verleden. Nederland in de twintigste eeuw*. Balans, € 25,-.

Lodewijk Napolcon, *Gedenkschriften*, gekozen, vertaald en met getuigenissen van tijdgenoten vermeerderd door Wim Zaal. De Arbeiderspers, € 19,95.

Koos Postema, *Terug in de tijd. Vaderlandse geschiedenis in schetsen en portretten*. De Arbeiderspers, € 12,50.

Jan de Vries en Ad van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei*. Balans, € 25,-.

Henk van Os, *Zien is genoeg*. Balans, € 15,-.

En van Paul Moeyes, *Buiten Schot. Nederland in de Eerste Wereldoorlog 1914-1918*. De Arbeiderspers, € 17,50.

Hans Pols

musketen- en luizenplagen, met inadequate kleding en schoeisel, en het kon je ook nog overkomen dat je in de koude winters niet meer had dan slecht te verwarmen *Finnenzelten* om in te verblijven. De betaling was beroerd. Veel Nederlanders vulden hun karig loon aan met zwarte handel en diefstal. De bijnaam 'witte joden' die de Duitsers sommigen gaven, was niet als compliment bedoeld. Hier moet overigens wel aan worden toegevoegd, dat het nu niet bepaald de bloem der natie was die zich als vrijwilliger aanmeldde. Door de bank genomen waren het allerlei mislukte elementen uit het Nederlandse boerenbedrijf, waarvan een groot gedeelte het een en ander op zijn kerfstok had en zich ook in het oosten bleef misdragen.

Om de werving niet te benadelen, werd in Nederland niet al teveel ruchtbaarheid gegeven aan het feit dat in de door de Duitsers bezette gebieden in het oosten nog veel gewapend verzet voorkwam van partizanen en dat Nederlandse boeren daarvan ook het slachtoffer waren geworden. Rost van Tonningen nam dit persoonlijk hoog op, maar de Duitsers raakten er niet koud of warm van: *Blutopfer* hoorden nu eenmaal bij de oorlog. Ze weigerden dan ook de kolonisten een militaire opleiding te geven, al kan men zo zijn twijfels hebben over de vechtlust van de Nederlanders. Barnouw noemt het voorbeeld van een overval door partizanen op een Hollandse vestiging, die uiteindelijk in plaats van bloedvergieten eindigde in een gezellige braspertij met de veronderstelde *Untermenschen*.

Het roemloze einde van de NOC kwam op Dinsdag 5 september toen het kantoor in Den Haag werd gesloten. De hele zaak werd overgenomen door de SS. Rost van Tonningen eindigde uiteindelijk als Obersturmführer bij de Landstorm en werd aan het front, in dit geval de Betuwe, door de Canadezen krijgsgevangen gemaakt.

De verdienste van Barnouw's boek is dat het licht werpt op een weinig bekend aspect van de oorlogsperiode. Minder vrolijk zal de lezer worden van de stijl waarin het is

geschreven. Het doet vaak denken aan een die van een haastig geschreven profielwerkstuk, zij het in dit geval wel geheel van eigen hand. Storend zijn vooral bepaalde woorden die van zin tot zin worden herhaald, de soms eindeloos volgehouden lijdende vorm, slordigheden, en vooral de zinsconstructies waarover niet of nauwelijks schijnt te zijn nagedacht, zoals: *'Ook zijn er voldoende antisemitische opmerkingen in dagboek aantekeningen (...) te vinden, die wijzen op een ideologische inschakeling van de NOC in de Duitse ideologie van de holocaust'.*

En om met de mooiste in zijn soort te eindigen: *'Nederlanders die gewond of overleden waren, moesten bij de verzekering worden aangemeld om voor een uitkering in aanmerking te komen'.*

Ger van der Drift

GETUIGE VAN WESTERBORK

Fritz Tauber, *Rondom Westerbork* (Herinneringscentrum Kamp Westerbork: 2004), € 9,95.

Fritz Tauber (1906-2004) kwam in 1938 als Oostenrijkse jood naar Nederland. In 1942 werd hij in zijn woonplaats Nijmegen van zijn bed gelicht en binnen 24 uur zat hij samen met zijn vrouw in kamp Westerbork. Door hulp van buitenaf werden de Taubers echter weer vrijgelaten. Korte tijd later doken ze onder, om zodoende de holocaust te overleven. Tijdens zijn onderduik noteerde Fritz Tauber zijn herinneringen aan de arrestatie, deportatie, vrijlating en gang naar de onderduik. Hij vervatte die in zeer gedetailleerde bewoordingen, hier en daar op het theatrale af. Nu pas, meer dan zestig jaar later, vlak voor de zestigste verjaardag van de bevrijding van Westerbork, zijn die herinneringen uitgegeven in de serie 'Getuigen van Westerbork', een reeks van persoonlijke verhalen over de periode 1940-1945.

Het boekje *Rondom Westerbork* vormt evenwel méér dan het zoveelste egodocument over het verblijf in het beruchte doorgangskamp. Tauber laat de lezer namelijk ook getuige zijn van zijn lotgevallen vanaf het moment dat de familie de klopp op de deur hoort, en de mannen van de arrestatieploeg de trap op stormen. Ineens staan ze bij je in de slaapkamer, geven ze het bevel tot aankleden en doorzoeken ze alle kasten, alsof je een gevaarlijke misdadiger bent. De bontjas van je vrouw wordt betast door de begerige handen van een van de agenten. Je probeert kalm te blijven en krijgt dan zelfs een compliment: *'U neemt het rustig op, maar wij hebben deze nacht wel anders gezien!'* Even later loop je onder escorte met je rugzak door de koude novembernacht, om te arriveren in een oud schoolgebouw. Een aantal klaslokalen zit al vol met opgepakte joodse inwoners van Nijmegen. Kinderen, hoogbejaarden, zelfs blinden zijn erheen gedreven, zogenaamd voor de arbeidsverruiming in Duitsland. Nog voor de zon opkomt loop je met de andere stakkers in een lange sliert door de donkere straten naar het station, nagestaard door een enkele vroege fietser ... Dit is nog maar het begin van Taubers verhaal. Toen ik nog niet veel verder was met lezen, heb ik uit die eerste bladzijden al voorgelezen in een van mijn klassen en die fragmenten maakten indruk op mijn leerlingen.

Het merendeel van de 'vertrekkenden' ging al na een kort verblijf in Westerbork op transport naar 'het oosten'.

De kennismaking met eet- en slaaptoestanden in kamp Westerbork, waar Tauber slechts vier dagen heeft gezeten, geeft een even aangrijpend verhaal. Ook het kat- en muis- spel dat later door de autoriteiten met hem wordt gespeeld. Het 'Sperrstempel' bood natuurlijk slechts bescherming *bis auf weiteres*. Gelukkig waren er ten slotte de mensenredders van de organisatie voor hulp aan onderduikers die de Taubers belangeloos, vanuit een christelijke levensfilosofie, twee jaar lang onderdak boden in Friesland.

Het boekje is zeer geschikt om fragmenten uit voor te lezen. Ook als materiaal voor werkstukken. Het kan aan leerlingen voelbaar maken wat het betekent om in een ogenschijnlijk 'gewone' samenleving uitgestoten te worden, puur om je ras of afkomst.

Jan van Oudheusden

HOLOCAUST

Sybille Steinbacher, *Auschwitz - Een geschiedenis* (Uitgeverij het Spectrum: Utrecht 2005), € 12,95.

Auschwitz, het grootste concentratie- en vernietigingskamp uit het Derde Rijk, is synoniem geworden met de moord op de Europese joden. Sybille Steinbacher beschrijft de geschiedenis van het kamp tamelijk gedetailleerd. In het compacte en goed leesbare boek vertelt ze stap voor stap hoe iets wat in de jaren dertig voor elke Europeaan ondenkbaar was, in de loop van de Tweede Wereldoorlog een wijdvertakt industrieel gebeuren werd.

Lezen over genocide is een beperkt genoegen. Toch is het nodig om ook van dit soort inktzwarte bladzijden uit de geschiedenis kennis te nemen, al was het maar om leerlingen gefundeerd te kunnen vertellen waartoe de mensheid in staat is. Zowel voor als na de Tweede Wereldoorlog hebben zich enorme moordpartijen voorgedaan. De meesten van ons kennen het lot van de Armeniërs in het Turkse Rijk en weten van het afslachten van de oorspronkelijke bewoners van Namibië. Bekend zijn ook het lot van de Tutsi's in Ruanda, het schrikbewind van de Rode Khmer in Cambodja en de perikelen in het voormalige Joegoslavië. Toch was de organisatie van de misdaden zelden zo goed overdacht als in het geval van Auschwitz en andere concentratiekampen, zoals Treblinka, Sobibor en Majdanek. De in het boek opgesomde naakte feiten spreken voor zich. Het gaat over een onverteerbaar en onacceptabel stuk geschiedenis.

Volgens de meest betrouwbare schattingen zijn in Auschwitz en nabij gelegen kampen tenminste 1,1 miljoen mensen vermoord, van wie 90% een joodse achtergrond had. Ongeveer de helft van alle in de Tweede Wereldoorlog omgekomen Joden uit Nederland is in Auschwitz gestorven. Dat waren er ongeveer 50.000. Er werden 438.000 Hongaarse en 300.000 Poolse Joden in Auschwitz vermoord. Toen soldaten van het Rode Leger Auschwitz op 27 januari 1945 bevrijdden, troffen zij daar, naast 837.000 damesjassen, ondermeer 7,7 ton voor transport ingepakt mensenhaar aan, dat, berekende men, van zo'n 140.000 vrouwen afkomstig moest zijn.

Van de 7000 SS mannen en vrouwen die in het kamp dienst hebben gedaan, waren er na de oorlog nog minstens 6300 in leven. Slechts ongeveer 1000 van hen zijn opgespoord. Poolse verzoeken om uitlevering werden door de Bondsrepubliek steeds meer als een vernedering gezien en vanaf 1950 helemaal niet meer ingewilligd. De loochening (ontkenning en vergoelijking) van de nationaal-socialistische misdaden werd in de Bondsrepubliek tot 1985 gedekt door het recht op vrije meningsuiting. In 1973 verscheen een boek van de hand van een voormalig ss-personeelslid van Auschwitz, Thies Christophersen, waarin de 'Auschwitz-leugen' wordt beschreven. Van dit boek werden ondanks een verbod meer dan 100.000 exemplaren verspreid.

Dat de omvang van de catastrofe tot een reactie van ontkenning leidde, is goed voorstelbaar, maar het rechtvaardigt de vele in dit boek genoemde voorbeelden van revisionisme niet.

Auschwitz is uitgegeven ter ere van de herdenking van de bevrijding van Auschwitz, zestig jaar geleden. Als achtergrondinformatie is het zeer bruikbaar, al is het misschien raadzaam om leerlingen niet direct met te veel gruwelijke feiten ineens te confronteren. De slechte kwaliteit van de geplaatste foto's is in dit geval soms prettig.

Joke Noordstrand

AUSCHWITZ IN BEELDEN

Israel Gutman en Bella Gutman (ed.), *Het Auschwitz Album. Rapportage van een transport* (Uitgeverij Verbum: Laren 2005), 249 blz., prijs € 24,50;

Laurence Rees, *Auschwitz* (Anthos/Manteau: Amsterdam 2005), 333 blz., prijs € 24,50; DVD *Auschwitz. The Nazis and The 'Final Solution'*, BBC documentaire 2005, prijs € 19,99.

Als macaber icoon van de Tweede Wereldoorlog is concentratiekamp Auschwitz met drie publicaties naast het hiervoor besproken boek rijkelijk vertegenwoordigd bij de zestigjarige bevrijding. Steeds meer landen schenken aandacht aan de 27^e januari 1945, de officiële bevrijdingsdatum van het kamp. Ook in ons land werd, voor het eerst, van de herdenking integraal verslag gedaan op televisie. Auschwitz, het symbool van de holocaust, staat aan de basis van het collectief geheugen van een gemeenschappelijke Europa. De idee van 'dit nooit meer' is wat Europeanen bindt en vandaar uit beredeneerd is geen enkele aandacht in boekvorm of documentaire te veel.

De fotoreportage van de aankomst van een transport van Hongaarse joden in mei 1944 in Auschwitz-Birkenau is absoluut uniek. Van geen enkel transport is tot nu toe zo'n compleet beeldverslag terug gevonden. Het is dan ook verwonderlijk dat pas na ruim zestig jaar dit album aan het grote publiek beschikbaar wordt gesteld. Voor Holocaustontkenners is geen ontsnappen aan de historische realiteit meer mogelijk. Een pas gearriveerde trein ontdoet zich van zijn vracht. Voordat de deuren van de tientallen wagons open gaan, slenteren SS'ers over een zanderig laadperron. Het is een stilte voor de storm. Op het dak van één van de wagons staat een fotograaf. De schuiven gaan open en hij schiet zijn tweede plaatje. Drommen mensen op een perron. Jongens met plunjezakken, platte petten op, deken met touw op de rug opgebonden. Vrouwen met hoofddoeken en kinderen op de arm. Kinderen dragen kinderen. In groepjes kleven mensen aan elkaar, speurend naar bekenden. Een oudere man met een boodschappentas. Hele grote sterren. Een paar gestreepte gevangenen in uniform met zwarte of gestreepte pet op.

Halverwege het rolletje is de fotograaf bij de selectieprocedure aanbeland. De rommelige groep mensen is een foto later al getransformeerd tot een geordende brede rij. Mannen, vrouwen, kinderen door elkaar. Ze staren of kijken wat om zich heen. Foto's van rijen mensen. Jong en oud met een donkere blik in de ogen. Soms midden in het gezicht gefotografeerd. Twee afbeeldingen van wat de nazi's als het prototype van de jood beschouwden. Lange baarden en platte hoed op, een smalle haviksneus. Bij het omslaan van twee pagina's zijn al twee rijen gevormd. Mannen en vrouwen met kinderen apart. Op de achtergrond vertrekt een lange rij vrouwen en kinderen in tegenoverstelde richting van de rij wachtenden. SS'ers geven aanwijzingen. Een open vrachtwagen met twee dichte ijzeren tonnen komt voor rijden. Op de volgende foto lopen vrouwen in de richting van de vrachtwagen. Een vrouw met kind op de arm loopt uit de rij naar een plek buiten beeld. Op de achter-

grond is veel donkere rook te zien. Twee jonge vrouwen passeren de vrouw met kind en gaan de andere kant op.

Wie goed op de hoogte is van de geschiedenis vernietigingskampen herkent sommige beelden. Alleen zijn veel foto's ditmaal van een duidelijk onderschrift voorzien. Hier betreft het geen anonieme personen, maar mensen met een naam. Lili Jacob, die uiteindelijk in concentratiekamp Dora-Mittelbau werd bevrijd door de Amerikanen, vond dit album in een verlaten SS-barak onder een stapel kleren. Bij openstaan herkende ze haar broertjes en andere familie- en stadgenoten.

Het Auschwitz-album stond ze ten tijde van het proces tegen Adolf Eichmann af, zodat het bewijslast kon dienen. Twee keer eerder werd het uitgegeven. Op initiatief van nazi-jager Serge Klarsfeld, begin jaren zeventig en later in de Verenigde Staten onder redactie van Peter Hellmann. Tegenwoordig bevindt het album zich in Yad Vashem. Deze instantie renoveerde het in samenwerking met het Auschwitz-Birkenau State Museum en voegde nieuwe informatie toe. Na een uitvoerige inleiding van 65 pagina's met verschillende artikelen over de ontstaansgeschiedenis, doelen, taken en methoden van vernietiging in Auschwitz; het verhaal over de ondergang van de Hongaarse joden en de specifieke geschiedenis van Lili Jacob en het album, kan de lezer / kijker aan de forosessie beginnen. En als dan een paar uur later alles is doorgebladerd, dan waan je je in een andere wereld. Alsof je midden op de dag naar een heftige film hebt gekeken en plotseling in een fel zonlicht door een stad vol mensen loopt. Een gevoel van ontheemding en troosteloosheid overvalt je. Niets klopt er meer. Op je netvlies staan twee zussen gebrand met een starre verbeten blik op oneindig, een paar meters verwijderd van het voorportaal van de dood. Het is alsof ze het weten.

Auschwitz door Laurens Rees ligt in het verlengde van de zedelijke BBC documentaire *Auschwitz. The nazis & the 'Final Solution'*. In zijn inleiding legt de auteur uit dat hij zich al meer dan vijftien jaar met de nazi's en Auschwitz bezighoudt en ook na het maken van vele documentaires gefascineerd blijft. Het bestuderen van dit onderwerp blijft noodzakelijk en leidt tot steeds nieuwe inzichten.

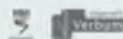
Rees' groeiende interesse viel samen met de val van de Berlijnse Muur in 1989. Hij noemt het een groot geluk, want daardoor kwamen archieven boven water die nog nooit door iemand waren geraadpleegd. Daarnaast nam hij honderden interviews af, waaronder met daders, die in tegenstelling wat veelal te doen gebruikelijk is, erkennen dat ze hebben deel genomen aan het vernietigingsproces. Natuurlijk ontkennen ze verantwoordelijkheden, maar het verschaft een bijzonder inzicht in de psychische mechanismen van getuigen die profiteerden van de grootste georganiseerde industriële moordpartij uit de geschiedenis.

Op een vreemde manier vullen boek en documentaire elkaar aan. Aanvankelijk irriteert het filmmateriaal, omdat de makers ervan acteurs hebben ingeschakeld die personen als kampcommandant Rudolf Höss en SS-Führer Heinrich Himmler moeten voorstellen. De acteurs zijn oneindig veel mooier en charmanter dan de afbeeldingen die van Höss en Himmler bekend zijn. Omdat deze beelden worden afgewisseld met ooggetuigeverslagen, van slachtoffers en

Het Auschwitz Album

Reportage van een transport

daders, ontstaat in de derde aflevering een soort van osmose. En ook hier is vooral het perspectief waaruit de daders hun verhaal doen boeiend. Geen gêne, noch opvallende schaamte of trots, maar doodgewone mensen die zich gedurende een bepaalde periode van hun leven op een plek bevonden die zou uitgroeien tot een macaber icoon. Zoals de historicus Christopher Browning al schreef, 'doodgewone mannen' die voordien, maar ook naderhand keurige huisvaders waren of werden. Mannen die zich niet verantwoordelijk wens(t)en te voelen, want de loop van gebeurtenissen hadden ze toch niet in de hand? Dat ze zagen en niet konden voorkomen, zich ondertussen verrijkten aan het systeem, ontkennen ze niet. Hun verklaring is simpel en klinkt universeel: 'iedereen zorgt toch goed voor zichzelf, want niemand anders doet het voor je?'

Zijn deze boeken en documentaire geschikt voor onderwijs? Natuurlijk niet zonder te voorzien van een gedegen achtergrond. Vertel over het Auschwitz-album, schaf het aan voor school en laat het rondgaan in de klas. Ervaring leert dat leerlingen dan op de docent afstappen met vragen en soms ook verhalen. Zelfs met de vraag waar ze dat boek kunnen kopen.

Maria van Haperen

OORLOGSJAREN IN BEELD

Het Polygoon Journaal in de Tweede Wereldoorlog (Waanders, Zwolle 2005) box met vijf dvd's, prijs € 49,95.

Het Polygoon Journaal heeft iets meeslepends. Op de tentoonstelling over de jaren vijftig in Den Bosch was het zaaltje waar wat journaalbeelden werden gedraaid goed vol toen ik er was. Je ziet iets uit het verleden en het commentaar daarop uit de tijd zelf van voortdurend dezelfde stem hoort er ook echt bij.

RECENCIES

Er is nu een dvd box in de handel die films van de oorlogsjeren bevat, een dvd voor ieder oorlogsjaar, met bij 1944 ook beelden uit 1945: noodwoningen, de geldzuivering, het vrouwenkamp Tjideng in Indonesië. Om het zoeken naar beelden bij bijvoorbeeld een les te vergemakkelijken is een indeling gemaakt naar thema: bij ieder jaar vind je 'aan het front' op een of andere manier, 'het dagelijks leven' en 'cultuur en sport'. Verder zijn thema's die vooral in een bepaald jaar spelen, opgenomen. Op de omslag bij de dvd staat precies van welke week een journaalfragment is, en wat daar

dan van het betreffende onderwerp op staat.

Als je de fragmenten goed bij elkaar zoekt kan je een heel programma maken over distributie, het Duits bestuur, WA en NSB, om maar iets te noemen.

Extra bij de beelden is het commentaar uit de tijd zelf. De nieuwslezer sprak alleen maar goedgekeurde teksten uit. In de loop van de oorlog gaat dat behoorlijk wringen, zeker als je oplet wat hij niet zegt. Iets voor een ro?

Tineke Bogaerts

HERDRUK

Nederland en de tweede Wereldoorlog, samengesteld door René Kok en Erik Somers (Waanders: Zwolle 2005) 2 delen, resp. 584 en 598 blz., prijs € 75,-.

In 1991 verscheen in losse katernen een serie tijdschriften over allerlei aspecten van de Tweede Wereldoorlog in Nederland. Deze is nu ongewijzigd herdrukt, op mooi papier en goed gebonden. René Kok en Erik Somers waren toen verbonden aan het NIOD, ze zijn het nog, en plunder-

den de archieven om door middel van van documenten en foto's het verhaal te vertellen van Nederland in de jaren 1940-1945. Ze beginnen een onderwerp met een inleiding, soms kort soms wat langer, en de rest van de informatie kun je halen uit de bronnen en de uitgebreide uitleg daarbij. Het is dus tegelijk kijken en lezen, en daarbij zeer gedetailleerd.

Veel scholen zullen destijds de losse tijdschriften aangeschaft hebben en waarschijnlijk zijn die ook al weer in de strijd gebleven. Het is moeilijk om losse uitgaven compleet te houden. Deze boeken zijn een echte aanrader, voor de leerlingen die een opdracht maken over een bepaald onderwerp en specifiek daarover informatie zoeken, voor gebruik in de les om de bronnen te laten zien. Verzamelde u al lang origineel materiaal uit de oorlog en kocht u trouw de boekwerken over Nederland in de oorlog die van tijd tot tijd verschenen zijn, dan heeft u vast wel meerdere boekenplanken verzameld. Die hoeven niet meer mee naar school, deze twee dikke, zware turven vervangen zeker een hele plank.

Iedere schoolbibliotheek/mediatheek zou ze in de kast hebben moeten staan.

Tineke Bogaerts

PERSOONLIJKE VERHALEN

Anne Nivat, *Een wolkenkrabber in Moskou, Russen van nu* (vertaling van *La maison haute. Des Russes d'aujourd'hui*, Arbeiderspers: Amsterdam 2004), 218 blz., prijs € 18,95.

Anne Nivat (1969) is correspondentie in Moskou voor o.a. *Liberation* en de *International Herald Tribune*. Zij woont in een granietrode wolkenkrabber in Moskou, die indertijd in opdracht van Stalin werd gebouwd. Het was ooit de bedoeling dat Moskou een moderne socialistische stad zou worden, met als hoogtepunt het paleis van de

Sovjets. Dat is er nooit van gekomen, de grote brede straten, de metro en zeven monumentale wolkenkrabbers kwamen er wel. Nivat woont in de wolkenkrabber aan de Kerellapperskade, waar veel bewoners uitzicht hebben op het Kremlin. Het complex biedt plaats aan ongeveer 3500 mensen en werd bewoond door goedgekeurde schrijvers, componisten, regisseurs, hoge functionarissen van de geheime dienst en militairen met een hoge rang. Kortom het neusje van de zalm van de stad Moskou. Sinds de val van het IJzeren Gordijn hebben ook de nieuwe rijken zich daar gevestigd. In *Een wolkenkrabber in Moskou* laat Nivat de bewoners aan het woord komen. Ze vertellen over hun persoonlijke omstandigheden onder het communistische systeem en de periode van liberalisering daarna.

Nivat deelt haar dertig interviews in volgens de logica en historie van het gebouw. Deel 1 gaat over de hoofdingang en het centrum van het complex. Beneden zijn ook danszalen en winkels gevestigd. Ze interviewt bijvoorbeeld Sofja Perovskaja, voorzitter van de vereniging van eigenaren. Deel 2 gaat over de bewoners van de museumappartementen, die veelal bewoond worden door de gevestigde orde uit het communistische systeem. Deel 3 gaat over de bewoners van de designappartementen. Dit zijn vaak rijke zakenlieden en buitenlanders die de ouderwetse interieurs grondig laten verbouwen en er zeer luxueuze appartementen van maken. Het is buitengewoon moeilijk om de gewenste bouwvergunningen te krijgen. Vaak wordt er speciaal iemand aangenomen die weet op welke wijze de bureaucratie werkt en hoe de diverse ambtenaren moeten worden omgekocht.

Wat is er zo boeiend aan een *Wolkenkrabber in Moskou*?

De persoonlijke verhalen zijn ontroerend en aangrijpend. Het geeft aan de omwenteling van 1989 een ander perspectief. Veel mensen zijn hun spaargeld onder de liberalisering kwijtgeraakt en teren op herinneringen hoe goed het was onder het communistisch systeem:

'De mensen waren goed, alles was anders. Ik begrijp niet dat er kritiek is op die tijd: alles was goedkoper, we konden alles vinden, zelfs Italiaanse schoenen, als je maar in de rij stond...'

Anderen moesten zich juist onder het communistisch regime aanpassen:

'Mijn vader kwam uit Rostov aan de Don, en zijn vader had als ingenieur in een olieraffinaderij in Tsjetsjenie gewerkt. Veel later vernam ik dat die grootvader in werkelijkheid een Joegoslavische aristocraat was, maar met een dergelijke afkomst kon je aan het eind van de jaren dertig beter niet te koop lopen.'

De nieuwe bewoners hebben veelal in de jaren negentig een fortuin verdiend: *'Degenen die ondanks grote risico's wel wilden blijven, hebben daar geen spijt van gekregen.'*

De rode lijn in de interviews is dat de samenleving waarin deze Russen leven chaotisch en onvoorspelbaar is. Vooralsnog zal er in de nabije toekomst geen sprake van een degelijke Russische middenklasse kunnen zijn. Een minpuntje zijn de noten die achterin de uitgave zijn geplaatst. Ook de uitleg van specifieke Russische begrippen is daarin opgenomen, zodat je blijft bladeren. Maar al met al een zeer leeswaardig boek. Het kan ook goed geraadpleegd worden door leerlingen die met hun profielwerkstuk bezig zijn.

Joke Noordstrand

'WEG UIT DIT ROTLAND'

Claudia Rusch, *Mijn vrije Duitse jeugd* (Prometheus: Amsterdam 2004), 149 blz., prijs € 15,95.

Claudia Rusch (1971) groeide als kind van dissidente ouders op in de DDR. Zij deed eindexamen in het jaar dat de Muur viel. Onbevangen schrijft zij haar jeugdhervindingen op. Die staan vervat in 24 beknopte impressies.

Dat haar moeder bevriend was met het echtpaar Robert en Katja Havemann, bekende dissidenten, maakte dat (net als bij Havemann) ook bij de familie Rusch de Lada's van de Stasi permanent bij het huis geparkeerd stonden. Al de gangen van de familie werden gevolgd. Er werd binnenshuis zo vaak afgegeven op de 'kakkerlakken' van de Stasi, dat Claudia er pas jaren later achterkwam dat het woord kakkerlak – een vriend klaagde dat hij er wel een paar honderd van achter de gootsteen had zitten – ook nog gebruikt wordt voor een bekend insect.

Het boek is in feite een aaneenschakeling van dit soort anekdotes. Rusch heeft een ontspannen, humoristische stijl van vertellen, en dat maakt dat je *Mijn vrije Duitse jeugd* in één adem uitleest.

Claudia groeide op langs de Oostzee. De boot naar Zweden vormde in haar vroege jeugd een metafoor voor de vlucht naar de vrijheid. Later was Parijs haar gedroomde bestemming. De weg naar die eens onbereikbare paradijzen van het vrije Westen kwam na de val van de Muur ineens, zonder veel plichtplegingen, open te liggen, en de sensatie van de aanraking met exotische producten als bananen en chocoladerepen van Raider beschrijft ze treffend.

Het mooiste vond ik de beschrijving van de voorbereidingen van de toespraak die zij mocht houden bij de diploma-uitreiking van haar school in het jaar 1990. Claudia en haar vriend hadden die aanvankelijk willen aangrijpen om af te rekenen met al die lafbekken onder het docentencorps die jarenlang met het bewind hadden meegedaan: de meelopers, de wegkijkers, de leeghoofden. In plaats daarvan draaiden zij het om: ze noemden juist die paar leraren met ere die níet hadden gezwegen, die de moed hadden getoond om de crisis in de DDR te benoemen. Ontroerend is ook haar aanklacht tegen de verwoesting van gezinnen.

Jarenlang durfde Claudia niet tegenover haar ouders op te biechten dat ze maar één ding wilde: weg uit dit rotland. Toen puntje bij paaltje kwam, bleken haar ouders deze verborgen wens al jaren te steunen: *'We wisten dat er in de DDR geen plek was voor jou.'*

Of het boekje in Nederland net zo'n bestseller zal worden als in Duitsland (50.000 exemplaren verkocht ze er al) valt te bezien; de vonk van herkenning ontbreekt. Het past in een reeks treurniswekkende terugblikken op de voormalige DDR, en sluit aan op het thema van de speelfilm *Goodbye Lenin*. Liefhebbers daarvan (dat kunnen ook oudere leerlingen zijn) zullen dit boekje – immers lichte kost – met smaak verorberen.

Jan van Oudheusden

HANDBOEK VOOR STUDIE EN SCHOOL

Arie Wilschut,
Dick Van Straaten,
Marcel Van Riessen,
Geschiedenisdidactiek.
Handboek voor de
vakdocent (Uitgeverij
Coutinho: Bussum
2004) 384 blz., € 39,50.

Geschiedenisdidactiek begint met een compliment aan de collega's: 'een geschiedenisleraar is een duizendpoot'. Dat is altijd prettig om te horen, natuurlijk!

De auteurs geven in de inleiding al meteen te kennen een duidelijke visie te hebben op het geschiedenisonderwijs. Geschiedenisonderwijs moet aan drie zaken voldoen:

- Het moet zinvol zijn. Het vak moet zin en betekenis hebben voor leerlingen.
- Het moet leerbaar zijn. Leerlingen moeten er 'beter' in kunnen worden.
- Het moet haalbaar zijn. De doelgroep moet worden bereikt, het moet bij leerlingen 'aankomen'.

Daarnaast moet het onderwijs ook aantrekkelijk en gevarieerd zijn. Dat betekent: niet alleen maar werken met het schoolboek en het werkboek.

Vervolgens wordt het geschiedenisonderwijs in Nederland nader beschouwd. In deel I (de fundamenteën) worden de theoretische uitgangspunten betreffende de aspecten zinvol, leerbaar en haalbaar uitgewerkt. In deel II (het bouw materiaal) gaat het over de vormgeving van het onderwijs en de te gebruiken hulpmiddelen. Deel III (het bouwwerk) beschrijft de systematiek achter leerdoelen en leerlijnen en gaat in op werkvormen en evaluatie.

Voor wat betreft de theoretische uitgangspunten verwijst ik naar het artikel 'Zinvol, leerbaar, haalbaar' van de hand van Arie Wilschut in *Kleio* 1/2005. Over deel II en III het volgende.

De vormgeving van het onderwijs en de te gebruiken hulpmiddelen.

Verschillende soorten bouw materiaal (teksten, het schoolboek, stilstaand beeld, kaarten, stripverhalen, verhalen vertellen, film en muziek) worden onder de loep genomen. De auteurs gaan hierbij steeds uit van de begrippen translatie en interpretatie. Translatie is het vertalen van de inhoud, het maken van een samenvatting in voor de leerling begrijpelijke woorden. Translatie en interpretatie zijn niet alleen mogelijk bij teksten. Bij een historische prent kan translatie bijvoorbeeld gebeuren door het toevoegen van onderschriften of het rubriceren van onderdelen van de prent. Interpretatie geeft uitleg over en betekenis aan de tekst. Bij een prent zouden tekstballonnen kunnen worden ingevuld of kleuren worden aangebracht.

Het pleidooi dat de auteurs in dit deel houden voor het gebruik van verhalen, spotprenten en bewegend beeld en geluid in de les, zal veel docenten overbodig voorkomen ('... vooral speelfilms bieden gelegenheid om zich in het verleden in te leven ...').

Het boek bevat allerlei nuttige tips en checklists voor het gebruik in de les van bijvoorbeeld audiovisueel materiaal en muziek. Daarbij wordt zeer verantwoord in kaart gebracht welke factoren van belang zijn bij de inzet van de verschillende media. Maar de gekozen voorbeelden doen nogal ouderwets aan.

Nieuwe didactische inzichten kunnen hier ook eigenlijk niet aan bod komen omdat de auteurs blijkbaar geen voorstander zijn van het doorbreken van het traditionele lessenpatroon en de lessentabel. Een speelfilm is in hun visie veroordeeld om te worden verknipt tot een compilatie van maximaal dertig minuten, door de docent aan elkaar gepraat. Ik hoor de leerlingen (terecht!) al denken: 'Hebben we net het superspannende begin van *Gladiator* gezien, gaat die sukkel er weer doorheen praten!'

Ook wanneer het gaat om ICT beperken de schrijvers van *Geschiedenisdidactiek* zich tot zakelijke (en nuttige) didactische opmerkingen, die echter nauwelijks verrassend zijn. De weinige ICT-producten die volgens hen als geslaagd kunnen worden beschouwd zijn al van wat langer geleden: *Retrospect* (1999), de Anne Frank CD (2001) en de website www.onsverleden.nl.

Van deze website overigens niets dan goeds, maar het is een bronnenboek op internet en in die zin geen bijzonder product. Waarom heeft men niet gekeken naar de leidende buitenlandse educatieve sites: de BBC, Discovery, National Geographic, American Memory, The Smithsonian? Voor veel Nederlandstalige docenten en leerlingen zijn de spelvormen en opdrachten die daar worden aangeboden zeer goed te gebruiken, zij het soms na wat aanpassingen en vertaling.

Verder wordt duidelijk dat de auteurs niet veel moeten hebben van digitale leeromgevingen. Deze worden met grote reserve en voorzichtigheid aangestipt. Er wordt wel een duidelijk standpunt ingenomen ten opzichte van digitale toetsing. De auteurs menen dat er te weinig gebruik wordt gemaakt van deze mogelijkheid. Dat heeft ook te maken met het feit dat zij vinden dat het toetsen via multiple choice vragen en met gesloten antwoorden wel degelijk waardevol kan zijn.

Geschiedenis is er natuurlijk ook buiten de school en de auteurs laten verschillende mogelijkheden passeren waarop omgevingsonderwijs en museumbezoek kunnen worden ingevuld. Aan alles wordt gedacht. Soms op het lachwekkende af. Zo krijgen de lezers als tip mee om het te bezoeken museum eerst zelf te gaan verkennen en bij dit bezoek 'een notitieblok of -schrift mee te nemen'.

Afgezien daarvan bevat dit hoofdstuk prima lessuggesties, zoals een opdracht waarbij leerlingen elkaar moeten rondleiden.

Lesdoelen, leerdoelen, onderwijsdoelen, kerndoelen, eindtermen, werkvormen en toetsing

De auteurs van *Geschiedenisdidactiek* pleiten voor het helder formuleren door de docent van leerdoelen en een leerlijn. Dan weet ook de leerling waar hij op wordt afgerekend en waar hij uiteindelijk naartoe gaat. Daarbij zou een docent moeten aangeven naar welk niveau hij een leerling wil brengen. Hiervoor zou een eenvoudig classificatiesysteem kunnen dienen gebaseerd op de complexere taxonomie van Bloom. Dit simpele model gaat uit van drie niveaus: kennis en begrip (niveau 1), toepassing (niveau 2) en interpretatie (niveau 3).

Docenten zouden op cognitieve gronden eventueel zelf een taxonomie kunnen vaststellen voor de verschillende doelgroepen (differentiatie).

Volgens de auteurs is een taxonomie van affectieve doelen niet mogelijk. Ik vraag me af of dat zo is. Bij een 'lastige' klas kun je toch ook een taxonomie vaststellen op basis van bijvoorbeeld de wil tot meewerken: de meeste leerlingen hebben geen zin in de les (niveau 1), de meeste leerlingen kan de les niet zoveel schelen (niveau 2), de meeste leerlingen hebben wel zin in de les (niveau 3). Het zou mooi zijn wanneer je op 'moeilijke vmbo-scholen' met een dergelijk systeem toch vooruitgang zou kunnen aantonen.

Afgezien van dit bezwaar vind ik dat de auteurs hier terecht een lans breken voor een gestructureerde en transparante invulling van de lessen geschiedenis. Zo wordt duidelijk wat er eigenlijk gevraagd wordt van leerlingen en wat aan de eindstreep het resultaat zou moeten zijn.

In dit deel worden ook technieken en werkvormen uitgewerkt zoals de instap, het onderwijsleergesprek, spelopdrachten, klassengesprek en discussie. In een paragraaf 'Geschiedenis leren doe je zelf' wordt een warm pleidooi gehouden voor zelfstandig leren van leerlingen (waarbij de docent de leeromstandigheden schept), het liefst in samenwerking met elkaar. Hier vind ik de heldere visie uit de inleiding van *Geschiedenisdidactiek* terug, gebracht met passie.

Het beste hoofdstuk uit het boek vind ik, met afstand, het hoofdstuk over evalueren. Hierbij gaan theorie en praktijk hand in hand. Bovendien wordt er terecht de vloer aangeveegd met de op veel scholen vaak onduidelijke wijze van toetsing en weging. Dit is een inspirerend hoofdstuk waarbij ook scherp wordt aangegeven wat voor soort toetsen er zouden moeten zijn en waaraan een goede vraagstelling moet voldoen.

Toetsing van leerlingen betekent ook het evalueren van het leerproces. Evaluatie draagt, volgens de auteurs, daarom bij aan beter onderwijs.

Geschiedenisdidactiek is een prachtig boek dat verplichte kost is voor beginnende én ervaren docenten. Het werk verzamelt belangrijke theoretische en praktische inzichten die het geschiedenisonderwijs kunnen verrijken. Het boek is met een onmiskenbare passie geschreven vanuit een des-

kundige en heldere visie. Daarnaast is het ook een echt handboek geworden. Geschiedenissecties kunnen nagaan welke zaken zij op didactisch terrein nog zouden kunnen verbeteren. Beginnende docenten hebben een fraai overzicht van werkvormen en ervaren docenten kunnen zich nog eens buigen over de vraag of hun proefwerken leerlingen wel in staat stellen 'beter' in het vak te worden.

Maar ... ik miste ook wat zaken. Lessen moeten volgens de auteurs vooral theoretisch-didactisch kloppen en daarbij gaan ze vaker uit van een laboratorium-model, dan van de hedendaagse werkelijkheid op scholen. Bij een voorbeeld van een lesplan (256) wordt het lesuur volledig 'dichtgepland'. Een snaarstrak schema waarbij twee minuten voor tijd de les nog even moet worden samengevat ('... eventueel wat snelle controlevragen').

Dat werkt natuurlijk niet in een echte klassensituatie. De auteurs hebben waarschijnlijk het Provinciaal Christelijk Gymnasium voor ogen bij sommige praktijkvoorbeelden.

Ook de oubollige inleidende cases aan het begin van de hoofdstukken passen daarin: '*Moe maar voldaan schuift Ronald aan voor de nabespreking van zijn les*'. Ander voorbeeld: '*Met zichtbare tegenzin pakken de leerlingen hun boek*'. Het is W.G. van der Hulst zonder illustraties en toch zie je het voor je. Nog een voorbeeld (257). Een docent laat (als instap voor zijn les over de Tweede Wereldoorlog) '*een vergeeld bonnetje door de klas gaan; verwonderd kijken de leerlingen ernaar*'.

Er worden meteen allerlei belangstellende vragen gesteld. Op het Provinciaal Christelijk Gymnasium misschien wel; maar op de meeste scholen zou ik er niet aan beginnen, wil je tenminste het oorlogsdocument voor versnippering behoeden.

Ook is er geen commentaar over de stand van zaken van het geschiedenisonderwijs opgenomen. Tussen de regels door is er wel wat onvrede te horen (het vastzitten aan de methode, slecht toetsen, geen leerlijn aangeven), maar er is geen duidelijke visie op de actualiteit. Moet er een aparte vakdidactiek worden opgezet voor de BB- en BK-leerweg van het vmbo? Moeten geschiedenisdocenten meer samenwerken met elkaar en/of met andere vakcollega's? Gaan we door op het spoor van vakkenintegratie en projectonderwijs (nieuwe basisvorming) of blijven we in de huidige structuur (vaksectie, lessentabel) doorwerken? Wat is het ideale profiel van een geschiedenisdocent? Is het zinvol om met competenties te werken? Wat zouden die competenties moeten zijn? Hoe ontwikkelt de vakdidactiek zich in andere West-Europese landen en wat zouden wij daarvan kunnen leren?

Kortom: de visie die in *Geschiedenisdidactiek* wordt gegeven op het onderwijs lijkt soms vooral toepasbaar op de situatie zoals die in het recente verleden was. In dat opzicht lopen theorie en praktijk misschien toch wat verder uit elkaar.

Reinard Maarleveld

RECENCIES

De canon:

bouwstenen – hoekstenen – zwerfkeien

Het ingebeelde museum van Thomas von der Dunk

"Wij moeten in de eenentwintigste eeuw worden die we waren, herpakken wat wij in ons dragen ... en zonder schroom of valse schaamte, maar met respect en trots onze identiteit durven over- en uitdragen ..."

Zoiets, zo ongeveer. Het is de wat uit het lood getrokken echo van ons nationale 'wie ik was die ik wil worden'-spel. Een soort eigentijdse mimicry van de rattenvanger van Hamelen, met in de publieke sector wat aspirant fluitisten die zich staan warm te blazen voor de grote tocht.

Hierbij horen ook historische monumenten en pleisterplaatsen: oorden van ontzag, inkeer en wijding, met beelden en voorbeelden.

Zo'n locatie is bij uitstek het door sommigen bepleite nationale historische museum: een schatkamer van vroeger en een lanceerterminal naar straks. Geen kleinigheid zo'n canoniek oord: tegelijkertijd tempel en rituele doorgangsruimte.

Thomas von der Dunk heeft er in elk geval een briljante aanzet voor gegeven. Zijn 'museum-ontwerp' beschrijft een indringende performance van architectonisch en postmodern museaal bombardisme. Het biedt aan het verleden een ieder en alles meeslepend theatraal platform... Lees en huiver! Wat nu geen publieksgerichte museum directie nog heeft durven realiseren staat hier al in grootse lijnen beschreven.

Met zijn trefzeker geïllustreerde boekje voert von der Dunk in vlot tempo en met grote vindingrijkheid de discussie over canon, historisch besef en het nationaal historisch museum tot grotestke hoogten.

Of u ooit zo'n museum zult zien? Deze papieren versie zal al voor velen genoeg zijn.

De Kleio-redactie deelt met veel plezier mee dat zij, dankzij een sympathiek gebaar van de uitgever, Tien exemplaren van dit muscale ontwerp zal uitdelen aan de collega onderwijshistorici die zich in Kleio of op de VGN site, voor 1 september, op een belangwekkende manier, over de historische canon hebben uitgesproken.

Beroep tegen de eervolle oordelen van de jury, Kleio hoofdredacteur Jan van Oudheusden en VGN webmaster Cees Bol, is onmogelijk. Dus wie niet op hun oordeel wil vertrouwen koopt het boekje maar meteen zelf. Dan schrijft u alsnog uw pakkende tekst, bijvoorbeeld voor de VGN website (kijk eens naar de bijdrage van het bestuur in het speciale Canon-forum!).

Wordt u dan alsnog een van de gelukkige bekroonden, dan krijgt u een kostelijk geschenk in huis voor al uw vrienden of kennissen die wel eens wil nalezen waar dat gedoe over geschiedenis nu eigenlijk goed voor is.

ing bepleit ca-onderwijs Kleiookrant

integratie door veelheid aan bronnen
ronduit 'ongewenst' dat universi-
taire instellingen zich telkens la-
ten creëren van
al behaalt uiteindelijk
een redelijk perce-
de eindstreep. Bij
is meer

Geschiedenis en Staatsinrichting voor havo en vwo

Contactpersoon VGN: mevrouw H.H.M. Janssen
telefoon 024-2605809, e-mail janssenh@meerwegen.nl

plaats	school/gebouw/adres	datum en tijd
Alkmaar	Murmellius Gymnasium Bergerhout 1	30 mei 16.30-17.45 uur vwo, 30 mei 17.45-19.00 uur havo
Amersfoort	Farel College Paladijnenweg 101 (afdeling Utrecht)	30 mei 16.30-17.45 uur vwo, 30 mei 17.45-19.00 uur havo
Amsterdam	Pieter Nieuwlandcollege Nobelweg 6	30 mei 16.30-17.45 uur vwo, 30 mei 17.45-19.00 uur havo
Ede	CSG Her Streek Bovenbuurtweg 1	30 mei 16.30-17.45 uur vwo, 30 mei 17.45-19.00 uur havo
Nijmegen	Canisiuscollege Mater Dei Berg en Dalseweg 207	30 mei 16.30-17.45 uur vwo, 30 mei 17.45-19.00 uur havo
Den Bosch	Sint Janslyceum Sweelinckplein 3	30 mei 16.30-17.45 uur vwo, 30 mei 17.45-19.00 uur havo
Breda	Onze Lieve Vrouwe Lyceum Paul Windhausenweg 11	30 mei 16.30-17.45 uur vwo, 30 mei 17.45-19.00 uur havo
Eindhoven	Augustinianum SG Van Wassenhovestraat 26	30 mei 16.30-17.45 uur vwo, 30 mei 17.45-19.00 uur havo
Goes	Willibrordcollege Fruitlaan 3	30 mei 16.30-17.45 uur vwo, 30 mei 17.45-19.00 uur havo
Groningen	Zernikecollege Helperbrink 30	30 mei 16.30-17.45 uur vwo, 30 mei 17.45-19.00 uur havo
Leiden	Visser 't Hooft Lyceum Kagerstraat 1	30 mei 16.30-17.45 uur vwo, 30 mei 17.45-19.00 uur havo
Den Haag	1e VCL Van Stolkweg 35	30 mei 16.30-17.45 uur vwo, 30 mei 17.45-19.00 uur havo
Haarlem	Linnaeuscollege, locatie Spaarne/Theresia Zwemmerslaan 2	30 mei 16.30-17.45 uur vwo, 30 mei 17.45-19.00 uur havo
Kerkrade	College Rolduc Gr. Saffenburgweg 15 (afd. Heerlen/Maastricht)	30 mei 16.00-17.00 uur vwo, 30 mei 17.00-18.00 uur havo
Hengelo	Twickel SG Woolderesweg 130	30 mei 16.30-17.45 uur vwo, 30 mei 17.45-19.00 uur havo
Sneek	SG Magister Alvinus Almastraat 5	30 mei 16.30-17.45 uur vwo, 30 mei 17.45-19.00 uur havo
Rotterdam	St. Laurenscollege Voorhout 100	30 mei 16.30-17.45 uur vwo, 30 mei 17.45-19.00 uur havo
Zutphen	Baudartiuscollege Isendoornstraat 1	30 mei 16.30-17.45 uur vwo, 30 mei 17.45-19.00 uur havo
Zwolle	Van der Capellen SG Lassuslaan 230	30 mei 16.30-17.45 uur vwo, 30 mei 17.45-19.00 uur havo

De Gouden Kom

Vissen in de havo/vwo-vijver

In de Gouden Kom zet de commissie havo/vwo een nieuwe serie artikelen over didactiek uit, die zijn uitgeprobeerd in de onder- of bovenbouw van het havo/vwo.

Vanuit de gedachte dat in elke geschiedenisles kennis en vaardigheden hand in hand gaan, en dat je ze samen moet opbouwen, direct vanaf de eerste klas, gooien we er de volgende onderwerpen in:

- in het maartnummer u een spotprentwijzer, waarmee je leerlingen van klas 4 havo/vwo en hoger als vanzelf door een spotprent loodst; ze kunnen vervolgens zelf ermee oefenen. We doen dat aan de hand van het actuele thema over de oorlog in Vietnam. Op de VGN-website treft u de vertaling van deze spotprentwijzer voor de onderbouw en de vmbo-bovenbouw aan.

- in een volgend artikel wordt getoond hoe je al in de eerste klas leerlingen zelfstandig middeleeuwse biografieën kunt laten schrijven. Daarna doen we verslag van onze ervaringen met een APS-project op school waarin het 'nieuwe leren' of 'natuurlijke leren' gekoppeld wordt aan

het aanleren van oriëntatie-kennis zoals de commissie-De Rooy dat aanbeveelt. Een lid van de commissie zal schrijven over de digitale leer-omgeving in Brainbox en hoe hij die inzet op zijn school, ondersteund door het vocg, het onderwijscentrum van de Rijksuniversiteit Groningen. Ook een concrete ICT-opdracht, voor staatsinrichting, die beproefd is, zit in de kom. En tenslotte een praktische opdracht om kennis over Europa te activeren.

Graag horen we van uw ervaringen met het toepassen of uitproberen van deze voorbeelden. We hopen dat ze licht verteerbaar zijn. Heeft u zelf geconstateerd dat een didactisch idee van u of een collega werkt, zend het ons dan toe. Dat kan via het vgn e-mailadres:

info@vginkleio.nl

Ga trouwens eens eten bij de Gouden Kom, in de Damstraat in Utrecht. Dat zal u zeker goed bekomen!

Namens de commissie havo/vwo,
Ineke Veldhuis-Meester

Indische gast-sprekers

In navolging van het Landelijk Steunpunt Gast sprekers wo 11 tot Heden, dat scholen kan helpen aan een gast spreker over de Tweede Wereldoorlog, beschikt nu ook Het Indisch Huis in Den Haag over mensen die uit eigen ervaring vertellen over de Tweede Wereldoorlog in Zuid-Oost Azië – bijvoorbeeld over de burgerinterneeringskampen in Indië, het werken aan de Birma-spoorlijn en over de Bersiap-periode. In beide gevallen krijgen de leerlingen een les waar geen schoolboek tegenop kan!

Ook hier gaat het om mensen, die overal in het land in te zetten zijn.

Zowel een gast spreker over Nederland als over Indië kan aangevraagd worden bij het Landelijk Steunpunt, gevestigd in Herinneringscentrum Kamp Westerbork, tel. 0593-592600.

Verzetsmuseum Amsterdam

*Dag pap, tot morgen.
Joodse kinderen gered uit de crèche*

Vanaf dinsdag 3 mei tot en met 27 november wordt een grote tentoonstelling gehouden over de joodse kinderen die gered zijn uit de crèche aan de overkant van de Hollandse Schouwburg. Dit was de centrale verzamelplaats voor joden voordat ze op transport gesteld werden en hij zat vaak overvol. De kinderen tot dertien jaar werden daarom opgevangen in de crèche. Deze was minder streng bewaakt en vaak lukte het om hier kinderen uit te halen. In koffers, vuilnisbakken en kinderwagens werden ze door verzetsmensen eruit gesmokkeld.

Hoe het in de crèche was, hoe ze eruitkwamen, waar ze dan naartoe gingen en hoe het er op het onderduikadres toeging wordt aan de hand van foto's, documenten, persoonlijke objecten en film duidelijk gemaakt. En mensen die het hebben meegemaakt vertellen hun verhaal.

Bij de tentoonstelling is een educatief programma gemaakt voor leerlingen vanaf tien jaar. Reserveren is noodzakelijk wanneer u komt met leerlingen of een rondleiding wilt.

De Didactiek- en Activiteitencommissie

roept op een ieder, die iets leuk met zijn/haar geschiedenisles doet en het lef heeft hierover een workshop te geven voor mensen uit de praktijk op de jaarlijkse conferentie, zich aan te melden bij de commissie. Er is plaats ingeruimd voor meerdere enthousiastelingen.

**Aanmelding bij:
Marcel Nonhebel,
Archimedesstraat 117,
2517 RT 's-Gravenhage.
Tel. 070- 360 3205 (na 18.00 uur)
E-mail: m.nonhebel@casema.nl**

Bij uitgeverij Verloren verschijnt een boek bij de tentoonstelling door Alex Bakker (prijs € 12,50). Hierin vooral de verhalen van de geredde 'kinderen'.

Marokkanen en de Tweede Wereldoorlog

Tot en met 31 oktober is er ook een kleinere expositie over de rol van Marokkanen tijdens de oorlog. Het Franse leger had veel soldaten uit de koloniën in dienst, waaronder ruim honderdduizend Marokkanen. Sommige daarvan vochten in de meidagen van 1940 in Nederland. Er liggen negentien Marokkanen op de Franse begraafplaats in Kapelle begraven. De Marokkanen waren

vooral betrokken bij de bevrijding van Zuid-Europa, maar vanaf 1943 werkten krijgsgevangen soldaten van Marokkaanse afkomst in Zeeland aan de Atlantikwall. In het Verzetsmuseum laat men het belang zien van die niet altijd onderkende bijdrage.

Ook hierbij is een educatief programma gemaakt voor leerlingen vanaf groep 7/8 van de basisschool. Het bestaat uit een film en bezoek aan de tentoonstelling en de vaste expositie met opdrachten. Het duurt circa anderhalf uur.

Het educatieve materiaal van beide tentoonstellingen is verkrijgbaar via de website **www.verzetsmuseum.nl**

Graven in de klei

Marokkaanse bevrijders van toen en de vrijheid van nu

Jan Dirk Taminier en Mohamed Achahboun

Vredeseducatie

Graven in de klei

Verhalenboek en cd-rom over Marokkaanse bevrijders van toen en de vrijheid van nu

De stichtingen Vredeseducatie en Al-amal hebben de kans gegrepen om samen met het Verzetsmuseum Amsterdam iets met die Marokkanen in wo II voor het onderwijs te doen. Er is een lesproject gemaakt met een boek en een cd-rom, waarbij een link is gelegd tussen de oorlog en hedendaagse maatschappelijke problemen – in Nederland, Theo van Gogh was net dood, en daarbuiten, bijvoorbeeld de kans op vrede tussen Israël en Palestina.

Het lesproject staat los van de tentoonstelling in Amsterdam en is op school te gebruiken. Waarschijnlijk is gemikt op een zelfstandig werkende vmbo-leerling, want hier doemt een probleem op. Het is een gedreven boekje geworden, waarin niet alleen het taalgebruik, maar ook de inhoud soms opvallend simpel is. Marokko als Franse kolonie; de niet-graag vechtende Marokkaanse boer, die wel moest. Nederland tijdens de oorlog, toen alles wat nor-

maal was niet meer mocht – naar Amerikaanse muziek luisteren bijvoorbeeld. En op een dag waren de joden gewoon verdwenen. Maar in Marokko zaten ze nog wel. Daar werden ze beschermd door de Sultan.

Soms valt het mee, maar vaak denderd dit boek door van het ene simplicisme naar het andere, omdat er nergens iets verder wordt uitgelegd. Als docent moet je echt bijspringen.

Maar misschien moet je niet lezen, maar kijken. Dat kan ook. Er zijn heel wat bijzondere foto's afgedrukt. En een docent kan daar dan een zinnig verhaal bij vertellen, met één oog naar de tekst, want het gaat hier inderdaad om onbekende feiten, maar met wat meer respect voor de ingewikkeldheid van de materie. Simpele taal hoeft toch niet samen te vallen met een simpel verhaal?

De cd bevat teksten en heel veel foto's om powerpoint-presentaties te maken en werkstukken, en een tijdlijn met de geschiedenis van Nederland en Marokko.

Voor meer informatie en de prijs van het lesproject: www.vredeseducatie.nl

Tweede Kamer Den Haag

Aletta Jacobs en het verlangen naar de politiek

Van 2 mei tot en met 4 november kun je (gratis) terecht in de gangen van de Tweede Kamer voor een tentoonstelling over het bewogen leven van Nederlands bekendste voorvechtster van de vrouwenbeweging.

Foto's en brieven, haar reiskist, laten het openbare leven van Aletta Jacobs zien. Spotprenten geven aan hoe in de samenleving van haar tijd over haar gedacht werd. Ook wordt een film gedraaid over haar leven en geven zes kamerleden op filmclips hun mening over haar belang voor de Nederlandse samenleving.

Geen tijd? Den Haag te ver weg? Een deel van de tentoonstelling is ook te zien op de website

www.alettajacobs.org die al eerder werd opgezet door het IIAV.

Je kunt daar ook zelf een mening geven in het online gastenboek en je kennis over Aletta Jacobs en haar tijd toetsen in de online quiz.

De Hollandse Helden van toen ...

in het Mariniersmuseum in Rotterdam

Een expositie die de bezoeker moet doordringen van de roemrucht van het vaderlands verleden en waar je je conventionele canonkennis kunt toetsen, is tot en met 20 augustus te bezoeken in het Mariniersmuseum. Het draait om een serie portretten van helden van de

afgelopen 400 jaar, die zijn gemaakt door de kunstenaar Nick Oudshoorn. Iedere held heeft zijn eigen attribuut, bekend uit de 'klassieke' vaderlandse geschiedenis, en soms is het de kunst om de held aan dat attribuut te herkennen.

De grote mannen van de zestiende en zeventiende eeuw zijn present, één vrouw: Kenau. In de twintigste eeuw meerdere vrouwelijke helden – Wilhelmina, Juliana, Beatrix!

Zie ook:

www.mariniersmuseum

Licht in het Donker

Het Philips-Kommando in Kamp Vught

Vanaf februari 1943 heeft Philips in kamp Vught werkplaatsen ingericht. Met de SS was vooraf een grote mate van eigen zeggenschap bedongen, die lang in stand kon worden gehouden. Ruim 10% van het totaal aantal gevangenen hebben op deze manier enige verzachting van hun situatie genoten. Natuurlijk is uiteindelijk toch iedereen gedeport-

teerd, maar ze werden niet allemaal 'automatisch' vergast. Deze gevangenen stonden te boek als 'Philips Facharbeiter' en die kon men vaak wel gebruiken.

De bedoeling van Philips was om zoveel mogelijk gevangenen, mannen en vrouwen, joden en niet-joden, aan werk te helpen. Men maakte onder meer radiotoestellen, knijpkatten en scheerapparaten. Jonge vrouwen werden ingezet onder het voorwendsel dat alleen zij beschikten over het vereiste 'Fingerspitzengefühl' voor het maken van de 'kriegsgewichtige' radiobuizen. Ook werd er werk bedacht voor de Rekenkamer, de Tekenkamer of de Schrijfkamer.

De tentoonstelling maakt iets zichtbaar van deze bijzondere geschiedenis. Hij is te bezoeken vanaf 29 april.

Leden van het 'Philips-Kommando' in de werkplaats in kamp Vught.

V.l.n.r. Clemenceau, Wilson en Lloyd George.

Thomas Woodrow Wilson

Een president met een wereldtaak

Teleac/NOR zendt vanaf dinsdag 17 mei op Nederland 1 (16.10 uur) drie documentai-

res uit over het presidentschap en persoonlijk leven van Thomas Woodrow Wilson, die president was van de Verenigde Staten tijdens de Eerste Wereldoorlog en de vredesonderhandelingen.

Hij maakte een einde aan het Amerikaanse isolationisme en bemoeide zich actief met het wereldgebeuren.

Tussen 1914 en 1918 intervieneerden Amerikaanse troepen in diverse landen van Latijns-Amerika. Gedurende de Eerste Wereldoorlog koos hij vanaf het begin voor de Geallieerden en in 1917 gaf hij de Amerikaanse neutraliteit daadwerkelijk op en stuurde troepen naar de fronten in Europa.

Na de oorlog werden zijn 'veertien punten', waarvan o.a. het zelfbeschikkingrecht der volkeren en de oprichting van een volkenbond deel uitmaakten, de basis van de internationale politiek.

Voor meer informatie:
www.teleac.nl/thomaswoodrowwilson

Websites

www.DatBewarenWe.nl

Dit is een website voor de hoogste klassen van het basisonderwijs waarop erfgoedinstellingen zelf lessen kunnen plaatsen en dat ook doen. Er zijn er nu tien beschikbaar. Ook voor algemene lessen over het begrip 'erfgoed' kun je er terecht.

De site is opgericht door de vier grote erfgoedkoepels in Nederland: die van de archieven, de musea, de monumenten en de archeologie. Recent kreeg deze site een prijs voor de goede inhoud. Misschien de moeite waard om ook als docent in de onderbouw eens te kijken of u of de leerlingen er iets aan kunnen hebben.

Lessen die recent werden toegevoegd gaan over amateurfotografie aan de hand van foto's die rond 1920 gemaakt zijn door Katharina Eleonore Behrend en komt van het Nederlands Fotomuseum in Rotterdam, en over persfotografie, van het Spaarnestad Fotoarchief in Haarlem.

<http://lessen.datbewarenwe.nl/lessen/#17>
<http://lessen.datbewarenwe.nl/lessen/#18>

www.EuropaEducatief.nu

Lesmateriaal over de Europese Unie toegesneden op het onderwijs op vier niveaus: basisonderwijs, basisvorming havo/vwo, tweede fase havo en tweede fase vwo.

De site is een onderdeel in de campagne van het Ministerie van Buitenlandse Zaken 'Europa. Best belangrijk', die tot doel heeft burgers meer bij de EU te betrekken. Ook leerlingen moeten zien hoezeer Europa van belang is voor het dagelijks leven en de actualiteit van elke dag.

www.hetutrechtsarchief.nl

Op deze website is een bronnenpakket geplaatst over de stad Utrecht in de Tweede Wereldoorlog.

Foto's, affiches, spotprenten, illegale kranten, persoonsbewijzen, bonnen in verband met de distributie en allerlei verordeningen van de bezetter.

De bronnen zijn ingedeeld in thema's: dagelijks leven, collaboratie, propaganda en censuur, jodenvervolgning en verzet. Ze zijn voorzien van vragen, gemaakt voor de derde klassen havo en vwo. Maar het bronnenmateriaal op zich kan van pas komen bij onderzoek door leerlingen, ook die van buiten Utrecht.

www.oorlogskind.info

In maart werd in de Beurs van Berlage in Amsterdam de reizende tentoonstelling 'Oorlogskind' geopend. Hij draait rond het leven van twaalf kinderen in de jaren 1940-1945. Hij reist het komende jaar door alle provincies. En dat reizen gaat vlieg, de dag na de opening in Amsterdam vertrok het materiaal al naar Leeuwarden.

Op de website is meer informatie te vinden: waaruit de tentoonstelling nu precies bestaat, hoe leerlingen ermee om kunnen gaan en wanneer hij in de buurt van uw school te zien is.

Speuren naar Sporen

Zichtbare herinneringen aan 1940-1945

Speuren naar sporen is een fraai uitgegeven werkboek voor leerlingen van groep 7 en 8 van de basisschool. De leerlingen gaan op zoek naar monumenten en andere sporen van de oorlog in hun omgeving, alleen of in een groepje.

Bij het doorwerken van het werkboek komen ze van alles tegen: feiten van de oorlog en belangrijke personen in en buiten Nederland, vervolging en onderduik, verzet en vergelding.

Er zit een wedstrijd aan vast om een eigen oorlogsmonument te ontwerpen. Dat kan nog net: voor 31 mei moeten de ontwerpen ingeleverd worden.

De boekjes kosten € 15,- per vijf stuks (48 blz.)

Voor meer informatie en bestellen:

voorlichting@bekadidact.nl

Kinderen vertrekken voor vakantie naar Oostenrijk

Rotterdam 1940 - 1945

Emoties in woord en beeld

In het Schielandshuis aan de Korte Hoogstraat, het Historisch Museum Rotterdam, zijn drie exposities te zien over aspecten van de oorlog.

Zwarte confetti

staat voor de as die na het bombardement op Rotterdam en de grote branden uit de lucht dwarrelde. Met behulp van foto's en films, vooral veel onbekend materiaal, laat men zien hoe het dagelijks leven na deze eerste vreselijke oorlogsdagen toch weer doorging. Kiepjes uit familiealbums, huiselijk amateurfilms, en de grimmige werkelijkheid van clandestien werkende fotografen en officiële propagandafilms. Bij de tentoonstelling hoort ook een bundel *Zwarte confetti*, een beeldverhaal over het oorlogsleven in Rotterdam, met verhalen en gedichten, ook van kinderen.

Nachtmerrie over Nederland

is de titel van het oorlogsprentenboek van Leo Jordaan over de bittere realiteit tussen 1940 en 1945. Hij maakte zijn tekeningen in het geheim en kort na de oorlog werden ze uitgegeven door *De Groene Amsterdammer*.

Jordaan werkte voor de oorlog bij *De Groene* en ging, gedwongen werkloos nadat de krant zich in november 1940 had opgeheven, door met het maken van kritische tekeningen.

Alle tekeningen zijn hier te zien, samen met een selectie uit ander werk van Jordaan. Het boek is enkele malen herdrukt, het laatst in 1990 – de prenten worden vaak gebruikt. Er staan er een heleboel afgedrukt op het vouwblad bij de tentoonstelling.

Deze twee tentoonstellingen zijn te bezoeken tot eind augustus. Langer loopt

Rotterdam geraakt – emoties van een stad in oorlog

Fragmenten uit dagboeken die te maken hebben met gevoelens; angst, woede, vreugde en verdriet. Je loopt langs het puin van de verwoeste stad, half verbrande huisraad. Je ziet voorwerpen, die speciaal horen bij de oorlogsjaren en de kleurendia's uit die tijd van Maasbode-journalist Alphons Hustinx. Vanaf 1 mei open voor publiek.

Voor meer informatie: www.hmr.nl

De Ontdekking en het lesmateriaal op de boekenlijst!

Boek + werkschrift € 3.60 per leerling.

Veel docenten en leerlingen kennen inmiddels 'De Ontdekking', een strip over de Tweede Wereldoorlog.

De Anne Frank Stichting heeft bij dit stripboek lesmateriaal gemaakt, zowel voor het vmbo als voor het havo-vwo.

De strip en het lesmateriaal blijven de komende jaren beschikbaar. Veel docenten willen het stripboek en het lesmateriaal een vaste plek geven in hun lessen over de Tweede Wereldoorlog en nemen het materiaal op in de boekenlijst.

Vmbo

Het werkschrift (16 p., full color) biedt gevarieerde werk- en verwerkingsvormen met veel doe-activiteiten. Op de website kunt u dit werkschrift en de docentenhandleiding inzien.

Havo-vwo

Op dit moment wordt het lesmateriaal voor havo-vwo nog op een aantal scholen getest. Dit proefmateriaal is te vinden op de website. Voor de aanvang van het nieuwe schooljaar 2005/2006 is ook het havo-vwo werkschrift (16p., full color) beschikbaar.

Op onze website leest u hoe u kunt bestellen: www.annefrank.nl/ontdekking

DE LEIDSE NASCHOLING

De Sectie Nascholing van het ICLON en het Instituut Geschiedenis van de Universiteit Leiden organiseren op

ZATERDAG 17 SEPTEMBER 2005

een studiedag over het CE-onderwerp voor 2006-2007:

'Van kind tot burger. Volksopvoeding via het onderwijs in Nederland (1780-1920)'

Deze studiedag is bedoeld voor geschiedenisdocenten en andere belangstellenden en dient als voorbereiding op het examenonderwerp. Het programma bestaat uit een aantal lezingen en workshops. Een reeks deskundige sprekers zal het onderwerp behandelen en nuttige achtergrondinformatie verstrekken over de historische context. Voorts zijn er praktijkseminars waarin kant-en-klaar lesmateriaal voor de cindexamenstof wordt aangeboden.

De kosten voor de studiedag bedragen € 110,- per persoon.

Hierbij is inbegrepen een lunch, koffie/thee en de syllabus.

Leden van de vgn krijgen € 5,- korting en betalen dus € 105,-.

Na 1 augustus zijn de kosten resp. € 125,- en € 120,-.

U kunt zich inschrijven bij ICLON:

Mw M.M. Poulina/J. Aanhaanen-Van Duijn

Postbus 9555, 2300 RB Leiden

iclonns@iclon.leidenuniv.nl

of via het aanmeldingsformulier op de website,

www.iclon.nl/geschiedenisdag.

Universiteit Leiden

Jong zijn in de jaren '40

In het kader van

60 jaar Vrijheid

presenteert het Nationaal

Bevrijdingsmuseum 1944-1945

vanaf 23 april 2005 de grensoverschrijdende tentoonstelling

Jong zijn in de jaren '40

Destijds jong zijn in Nederland en Duitsland betekende, dat een deel van de jeugd werd doorgebracht in oorlogs- en bevrijdingstijd.

De jeugdijaren komen tot leven, zoals de eerste kus, lievelingsspeelgoed, sporten, dansen en de schooltijd. Romantiek en vriendschap, het onderwijs, verenigingsleven, vrije tijd en vermaak krijgen perspectief in het licht van de invloed die de oorlog hierop had. Aandacht wordt daarbij besteed aan het op de vlucht zijn, honger en schaarste, het leven in de onderduik, aan het front, in de kampen; aan de dagen rond de bevrijding en aan de vrijheid met zijn intense vreugde, maar ook met zijn verwarring en chaos.

De bezoeker keert terug in de jaren van toen, komt terecht in de huiskamer, neemt plaats in de schoolbanken, speelt spelletjes en mijmert over de kalverliefdes. Maar ook andere herinneringen worden herbeleefd: het gedram van de propaganda, het vóór schooltijd uren in de rij staan voor eten, het verbod voor joodse vriendjes om mee te gaan naar het zwembad, de niet meer toegestane populaire swingmuziek, het inslaan van bommen... En dan: opluchting dat het voorbij is.

De expositie is aangrijpend, intens en overrompend, bij uitstek geschikt **voor jong én oud.**

Expositie **Jong zijn in de jaren '40**
van 23 april tot en met 31 december 2005
Nationaal Bevrijdingsmuseum 1944-1945
Wylerbaan 4, Groesbeek
Tel. 024-3974404
Internet: www.bevrijdingsmuseum.nl

Tarieven voor scholieren:

€ 2,50 p.p.; rondleiding € 18,-

Vraag naar mogelijkheid van subsidie op busvervoer.

Openingstijden:

Maandag – zaterdag: 10.00-17.00 uur

Zon- en feestdagen: 12.00-17.00 uur

Nationaal Bevrijdingsmuseum 1944 - 1945

MeMo is klaar voor de toekomst

Met de **nieuwe edities** voor de basisvorming en de tweede fase geeft MeMo geschiedenis een gezicht. En **dat spreekt aan...** dit schooljaar zijn al veel docenten en leerlingen aan de slag gegaan met de nieuwe druk van 2003! Uit de **enthousiaste reacties** blijkt wel dat de nieuwe materialen nog beter aansluiten bij de wensen en eisen van deze tijd.

Met MeMo kunnen u en uw leerlingen vertrouwen op een zeer **compleet pakket** leermiddelen, met échte doelgroepedities en prachtige en geïntegreerde ICT. U kunt rekenen op **flexibel inzetbaar** lesmateriaal en een **uitgebreide ondersteuning**. Het **gebruiksgemak** is opvallend, alle benodigde docentenmaterialen zijn beschikbaar, via de methodesite

krijgt u actuele informatie én Malmberg zorgt bovendien voor advies en trainingen. Intrigeer uw leerlingen, laat uw lessen **eruit springen**, maak van het vak een belevenis, en zorg ervoor dat het u **geen extra werk** oplevert.

www.memo-malmberg.nl

Kom nu in actie en bekijk de nieuwe MeMo.

Bestel uw beoordelingsexemplaren via T (073) 6 288 766 en kijk op de methodesite www.memo-malmberg.nl.

Geschiedenis heeft een gezicht

Uitgeverij Malmberg • Postbus 308 • 5201 AH 's Hertogenbosch • T (073) 6 288 766